Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

ТЫВА

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 172 (15392) ◆ 1994 чылдың октябрь 25, вторник ◆ Ат салган шагы 21.15. Садар өртээ 200 рубль.

ПЕНСИЯ ДУГАЙЫНДА

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). Пенсияларны август-октябрьда үе-чада аайы-биле пенсионерлерге төлээр дугайында РФ-тиң Президентизи Борис Ельцинниң Чарлыы-биле Россияның Күрүне Думазы чөпшээрешкен. Пенсияларның адакгы хемчээлин бедидер, оларны индексастаарының, өде санаарының чурумун доктаадыр дугайында Федералдыг хоойлуну Күрүне Думазы база катап чугаалажып көргеш, күрүне баштыңының саналдарын күштүг кылдыр хевээр арттырган. Ынчангаш бүгү пенсиялар августа—1,15 катап, сентябрьда —1,3 катап, октябрьда —1,51 катап өзер.

Октябрьда турганынга хамаарыштыр пенсияларны ноябрьда 1,2 катап индексастап өстүрерин айыткан Федералдыг хоойлу төлевилелин Күрүне Думазы баштайгы номчулгазы-биле хүлээп алган. Дараазында айда, тодаргайлаарга, ноябрьда, пенсиялар төлээринге эргежок чугула акша-хөреңгини тывар дугайында бодунуң саналдарын дүрген белеткээрин Россия Федерациязының Чазаанга сүмелээн.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ АЖЫЛ-АЛБАНЫНЫҢ АЯН-ЧОРУКТАРЫ

Кызыл. Тыва Республиканың Президентизи, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Ш. Д. Ооржак эрткен неделяда Сүт-Хөл болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарның ажыл-агыйларынга, күш-ажылчы коллективтерге четкен болгаш чурттакчы чон-биле ужуражылгаларны эрттирген.

Президентиниң ол кожууннарга чорааның кол сорулгазы — рынок экономиказының үезинде көдээ чоннуң амыдырал байдалдары болгаш экономиктиг база аграр реформаларның канчаар боттанып турарының айтырыглары-биле тапыжары.

Бо талазы-биле ук кожууннарда чаа чүүлдер, идиглер бар-дыр дээрзин Президент демдеглээн. Ылаңгыя көдээ чон кышка удур аъш-чемни белеткеп ап, мал-маган кыштаглаашкынынга уткуштур чамдык чүүлдерни кылып алган. Маңаа хамаарыштыр тус черлерниң чагырга органнарының кылып чорудуп турар ажылында көскү чүүлдер бар болгаш ону моон-даа соңгаар сайзырангайжыдып, чогаадыкчы арга-биле ажылдаары негеттинип турар дээрзин түңнелинде айыткан.

Президент Ш. Д. Ооржак октябрь 24-те Москваже чорупкан. Аңаа ол Федералдыг Хуралдың ажылынга киришпишаан. Тыва Республиканың ажыл, амыдыралы-биле холбашкан чугула айтырыгларны шиитпирлээр сорулгалыг.

Виктор КАРА-САЛ.

СОЛУН ШИИ КӨРГҮЗҮГЛЕРИ

Улусчу чогаадылга театрларының белеткээни шии көрүлделери девискээр аайы-биле Чадаана хоорайга болгаш Кызыл кожууннуң Каа-Хем суурунга бо айның 21-23 хүннеринде болуп эртер. Девискээр көрүлделерге тиилекчи болган театрлар Кызылга болур түңнел көргүзүгге киржир эргени алыр. Мындыг көргүзүглерни эрттирип турарының кол сорулгазы кожууннар аразынга харылзааны быжыглаары, уран талантыгларны илередири, чон аразынга культура ажыл-чорудулгаларын калбартыры болур.

Чогаадыкчы коллективтерниң репертуарларында делегей классиктериниң, орус, тыва чогаалчыларның чогаалдарынга чедир бар.

Чечена ДОНГАК.

МАЛ БАЖЫ ӨСПЭЭН

Чөөн-Хемчик кожуунда мал бажының өзүлдези кандыгыл? Амгы байдалды сайгарып көөрге, мурнуку чылдардан көргүзүглер көзүлдүр-ле кудулаан. Ажыл-агыйларда байдал херек кырында мынчаар бадыткап турар. 1993 чыл-биле 1994 чылдың октябрь айда бар мал бажының аразында ылгалын, кызырлып, кудулааның көргүзерге мындыг: 5144 бода мал 4803, 59495 шээр мал бажы 49081-ге чедир, 4 муң ажыг чылгы мал 2846-га келгени суларгай ажылдың херечизи.

Ажыл-агыйларда мал согары база көвүдээнинден эрткен 1993 чылдыы-биле 1994 чылдың деңнээрге, бода мал 198-тен 266-га хой-өшкү 3053-тен 3955, 53 чылгы 61, 32 хаван 57 кылдыр өскен боор турар.

Малды сэмчыгдап төтчеглээри база улуг болуп турар. Малдың өлүп хораар чоруу бода мал талазы-биле «Хорум-Даг», «Чыраа-Бажы», «Искрада» отчет-биле улуг, шээр малдың хорамчазы «Чыргакы», «Баян-Тала», «Кызыл-Чыраа» өске ажыл-агыйлардан өскен боор турар. Мынчап кээрге ниитизи-биле кожуунда мал бажының өзүлдези аажок кудулаан болуп турар.

Бистиң корр.

СУД СИСТЕМАЗЫН САЙЗЫРАҢГАЙЖЫДАР

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак республиканың Дээди судунуң, Кызыл хоорайның, кожууннарның улус судтарының судьялары-биле октябрь 22-де Чазак бажыңынга ужурашкан.

Тыва Республиканың Дээди судунуң даргазы А. Д. Ховалыг, юстиция сайыды С. С. Күжүгет, иштики херектер сайыды С. С.-Б. Монгуш, ТР-ниң Президентизиниң чөвүлекчизи А. С. Ооржак, Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязының эргелел начальниктери Н. А. Ооржак, Р. В. Тас-оол болгаш өскелер-даа ужуражылгага олурушкан.

Президент Ш. Д. Ооржак ужуражылгага делгереңгей чүве чугаалаан. Бөгүн, октябрь 22-де судьялар-биле ужуражып чугаалашкаш, республиканың суд системазында реформаның канчаар боттанып турарының байдалын, судьяларның ажыл-чорудулгазында кандыг четпестер барын, моон соңгаар судьяларның ажылын экижидерде, реформаны боттандырарда чүнү кылырын билип алганын ол эгезинде демдеглээн. Президентиге бо бүгүнү билип алыры чугула, чүге дээрге Президент Тыва Республиканың Конституциязын база хоойлуларын сагырының магадылалы болуп турар. Судьялар-биле ужуражылганы организастаарынга улуг дузаны чедиргени дээш А. Д. Ховалыгга, С. С. Күжүгетке өөрүп четтиргенин ол илереткен. ТР-ниң Дээди судунуң даргазы А. Д. Ховалыгның төрүттүнген хүнү-биле холбаштыр аңаа байырны Ш. Д. Ооржак чедирген.

Президент республиканың суд системазында реформаның канчаар боттанып турарынга доктаагаш, ол оожум чоруп турарын айыткан. ТР-ниң адвокатуразының дугайында, хөй-нийти хоочуннар судунуң дугайында хоойлу төлевилелдери ажылдап кылдынганын, оларны Дээди Хуралга чугаалажып көөрүн, бадылаарын ол дыңнаткан. ТР-ниң Нотариат дугайында хоойлузу хүлээп алдынган, аңаа ат салыры арткан. Суд органнарынга бодаарга, республиканың күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагырга органнарында реформалар элээн шалыпкын боттанып турарының тодаргай чижектерин ол киирген.

Судьялар-биле ужуражып чугаалажып турар үеде олар суд органнарының эрге-хоойлу талазы-биле баазазын быжыглаарынче улуг кичээнгейни салып, боттарының тодаргай санал-оналдарын кииргенин Ш. Д. Ооржак чугаалаан. Ылаңгыя херечилерни эрге-хоойлу талазы-биле камгалаар, судьяларның социал камгалалын күштелдирер хоойлу актыларын хүлээп алырын чугулага көрген. Кем-херек үүлгедир чорук көвүдеп, байдал нарыыдап турар бо үеде ооң эргежок херек болу бергенин ол айыткан. Оон аңгыда, ТР-ниң Хоочуннар судунуң дугайында хоойлуну хүлээп алырын дүргедедирин саналдаан. Чүге дээрге сөөлгү үеде улус судтары биче хулиган херектерин үүлгеткен хамаатыларның херээн көөрүн дыка эвээжеткен. Херек кырында кем-херек үүлгедир чоруктуң үндезини, дазылы ында болуп турар. Ындыг болганы-биле ол херектерни көөр ужурлуг хоочуннар судун ажылдадыры, ооң хоойлу-дүрүмүн дүрген бадылаарын амыдырал негеп келген.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлулары орус дылда болуп турар. Тываның чурттакчы чонунуң 70 ажыг хуузу тывалар, ындыг болганда хоойлуларны тыва дылче очулдурарының чугулазын Президент онзалап чугаалаан. Ооң уламындан улустар хоойлу-дүрүмнерни эки билбес, юридиктиг билии чавыс болуп турар. Оон аңгыда, чон ортузунга юридиктиг билиглерни нептередип, суртаалдаарын суд ажылдакчыларының чугула херээниң бирээзи кылдыр санаан.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың конституцияларын дүүштүрүп, оларны сагып турган ажылдаарынче судьяларның кичээнгейин угландырган. Ийи конституцияның аразында чамдык чөрүшкек болгаш дүүшпес чүүлдер бар. Тываның Конституциязының национал онзагай чүүлдерин хүндүлеп көрүп, барымдаалаарын айыткан.

Тываның суд органнарында кадрлар дугайында Президент чугаалап тура, сөөлгү үеде бодунуң ажылының аайы-биле билии шыырак, мергежилдиг, аныяк ажылдакчылар көвүдээнин сеткил ханыышкын-биле демдеглээн. Ооң-биле чергелештир судьяларның ажылы көвүдеп, аартаанын айыткан. Кем-херек үүлгедикчилерниң кылган херектери нарыыдаан, ону хоойлу-дүрүм ёзугаар кончуг оваарымчалыг сайгарары негеттинип келген. Чурттакчы чон кем-херек үүлгеткеннерни эң-не шыңгыызы-биле шиидерин негеп турар. Ол кончуг чөптүг айтырыг. Ындыг-даа болза хоойлу-дүрүм чаартынмаан эрги хевээр болуп турары орта шаптыктап турарын ол чугаалаан. Чамдык судьялар херектерни көрүп тургаш, аар кем-херек үүлгеткеннерни безин чиик шиидериниң факт-барымдаалары барынга Президент таарзынмаан.

Суд даргаларынга профессионал мергежили бедик кадрлар ажылдаар ужурлуг дээрзин Ш. Д. Ооржак айыткаш, кадр айтырыын чогумчалыг шиитпирлээриниң хемчеглери алдынып турарын дыңнаткан. Бистиң республикада херээжен судьяларның саны элээн көвүдээн, өске чурттарны алырга, эр судьялар колдап турар, ону моон соңгаар өөренип көөрүн ол чугаалаан.

Республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнары-биле судтарның кады ажылдажылгазы сөөлгү үеде чүгээртеп турарын Президент демдеглээн. ТР-ниң Иштики херектер яамызының сайыдынга С. С.-Б. Монгушту томуйлаан соонда, суд органнары-биле сырый харылзааны тударынче ол сагыш салып турар. Ооң-биле чергелештир онаашкан ажылы дээш харыысалганы бедидеринче кичээнгейни угландырган. Ылаңгыя баштайгы истелгени болгаш байысааланы шынарлыг чорудар. Бо херекке амгы үеде байдал шоолуг эвес болганындан дыка хөй херектерде катап истелге чорудуп турар.

Россия Федерациязының Дээди судунуң ажыл-чорудулгазында чамдык таарымча чок чүүлдер барын Ш. Д. Ооржак ужуражылга үезинде чугаалаан. Ында, Дээди судта реформа, өскерилге болбаан. Бистиң республикада байдалды ооң ажылдакчылары эки билбес, маңаа кээп көрбээннер. Ындыг-даа болза, Тыва Республиканың Дээди судунуң чугула шиитпирлерин боттарының туралааны биле солуп каантар чүүлдер эвээш эвес. ТР-ниң Президентизи, Парламентизи, Дээди судтуң коллегиязы-биле моон соңгаар сүмележирин, дугуржурун чугула деп, ол санаан.

Судьялар-биле тус-тузунда чугаалажырга, олар моон соңгаар ажыл-чорудулганы экижидип чорударда, Президент болгаш Чазак чүнү кылза чогуур талазы-биле ажыктыг саналдарын, сүмелерин киирген Ш. Д. Ооржак чугаалааш, оларның кол-колун таныштырган. Арагалаар чорук республикада кедерей барган, бүгү-ле аар кем-херек үүлгедир чоруктарның үндезини ында болуп турар. Ындыг болганы-биле арагалаашкынга удур демиселди эң-не шыңгыызы-биле чорударын Президентиден судьялар дилээн. Бо чөптүг, шын дээрзин ол айыткаш, бо айтырыгже дедир эргилип кээп, шыңгыы хемчеглер алырын дыңнаткан. Арага аймаан ыңай-бээр сөөртүрү, садып-сайгарары корум-чурум чок болу берген. Ылаңгыя ажыл кылбас чалгаа кижи бүрүзү арага садыкчылары апарган. Ону болдурбазын, хоруурун, арагага күрүне монополиязын тургузарын, арагалаашкынга удур эң-не дээштиг хемчегни алырын чугаалаан.

Барыын-Хемчиктиң Алашта, Бии-Хемниң Шивилигде эрттирилге пунктуларының эрге-хоойлу талазы-биле баазазы чок, ам-даа ажылдап кылдынмаан болуп турар, ону дүргедедир айтыышкынны берген.

Аныяктар ортузунда кем-херек үүлгедир чорук көвүдээн, ынчангаш оларның-биле ажылды күштелдирип чорударын судьялар саналдаан. Аныяктар ортузунга ажыл чорудар тускай яамыны тургускан-даа болза, ол багай ажылдап турар. Бо чугула болгаш улуг айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээр хемчеглерни алырын Президент чугаалаан. Чон ортузунда хоойлу-дүрүм дугайында суртаал ажылын чорутпайн турар. Судьяларның ону чорудар чайы чок. Ооң уламындан чурттакчы чон күрүне кижизиниң эргелерин камгалаар деп чүвени безин билбес. Солуннар, телевидение, радио дамчыштыр юридиктиг билиглерни, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын суртаалдаар хемчеглер четпес чоруп келген. Иштики херектер яамызының парлалга албаны кем-херек үүлгедиишкиннерниң чүгле сан-түңүн берип турар боордан башка, чеже оор, кем-херек үүлгедикчизи туттурганын, оларның истелгезин канчаар чорудуп турар дугайында материалдарны бербейн келген. Судтарның ажыл-чорудулгазын, ылаңгыя шииткелдерниң түңнелдерин парлалга чырытпайн турар.

Бистиң республикада кижилерниң өлүржүрү көвүдеп турарын барымдаалап көргеш, судьялар Тыва Республиканың Президентизиниң «Өжегерээн кижи өлүргени дээш шииткелди шыңгыырадыр дугайында» Чарлыын амыдыралга дүрген боттандырарын дилээн. Россияның Президентизинге, Чазактың чамдык удуртукчуларынга бо дугайында айтырыгны тургусканын чугаалааш, ооң-биле чөпшээрежип турарын Президент дыңнаткан. Россияның Президентизиниң Эрге-хоойлу эргелелинге баргаш, Чарлык-биле таныштырарга ону чүүлдүгзүнүп деткээн. Чоокта чаа бистиң республикага чораан РФ-тиң Президентизиниң Администрациязының удуртукчузу С. А. Филатовка, Күрүне Думазының комитет даргазы Б. Б. Жамсуевке Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнериниң национал онзагай чүүлдерин чугаалап бээрге, мал оорлаар, өжегерээн кижи өлүрер херектерни национал республика боду үзүп, шиидер кылдыр дамчыдып берзе чогуур дээрзин айытканын Президент чыылганнарга дамчыткан.

ТР-ниң Дээди судунуң даргазы А. Д. Ховалыг, Юстиция яамызының сайыды С. С. Күжүгет ужуражылгага чүве чугаалааш, Президентиниң берген айтыышкыннарын амыдыралга боттандырарының хемчеглерин алырын хүлээнгеннер.

Таан-оол ХЕРТЕК.

КАМГАЛАЛ ЯАМЫЗЫНЫҢ САЙЫДЫНЫҢ ТЕЛЕГРАММАЗЫ

Хүндүлүг хамаатылар — Россия армиязының келир үеде дайынчылары! Россия күрүнезиниң бүгү үе-чадаларында шериг албаны хамааты бүрүзүнүң ат-алдарының херээ, а бодунуң Ада-чуртунга шынчы бараан болуру — дайынчының амыдыралының болгаш албан-хүлээлгезиниң дээди утказы болуп келген. Хүлээлгезинге болгаш даңгыраанга шынчызы, эрес-дидими, ат-алдары, төлептии, бот-сагылга-чурумнуу — Россия шериниң чаагай чаңчылдары-дыр. Ада-чурттуң Улуг дайынының оттуг оруктарын эрткен бистиң адаларывыс болгаш кырган-ачаларывыс оларга дүрүм ёзугаар чоргаарланып келген. Армияның дадыгыышкыны, ооң чаартыныышкыны болгаш кызырлыышкыны нарын байдалдарда болуп турар. Чурттуң таваржып турар бергелеринге ол база долу хемчээлдии-биле таваржып турар. Ындыг болза-даа, Россияның Чепсектиг Күштери дайынчы аргалыг болгаш ооң мурнунга салдынган сорулгаларны күүседип, Россия күрүнезиниң идегелдиг болгаш күчүлүг институду болуп, күрүнениң айыыл чок чоруун хандырарынга, ооң национал эрге-ажыктарын камгалаарынга белен. Эргим оолдар, Ада-чурттуң Чепсектиг Күштериниң хүрээлеңинге удавас келир болгай силер. Каяа-даа шериг албанын эрттирип турзуңарза, Россия дайынчызының бедик адын алдарлыы-биле тудуңар. Россияның армиязы силерниң бедик мөзү-шынарлыг кижизиг чорууңарга, билииңерге, энергияңарга, патриотизмиңерге идегеп турар. Хүндүлүг ада-иелер болгаш шеригге келирлерниң чоок кижилери! Силер төрел ёзунуң чагыы-биле оолдарыңарны өөредиринге, кижизидиринге — чурттуң төлептиг, эрес-дидим камгалакчылары кылдыр белеткээринге командирлерге дузалап турар силер. Офицерниң бирги ээлчегде хүлээлгези — бодунга чагырткан дайынчыларга эң-не кичээнгейлиг, сагыш човангыр болуру. Силерниң оолдарыңарның амы-тынын, кадыкшылын камгалаар дээш бүгү-ле сагышты салыр бис.

Чер-чер чагыргаларының удуртукчуларынга кыйгырыг кылыр бодаан мен. Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринге келдиришкин — күрүнениң эң чугула нийти сорулгазы-дыр. Аныяк кижи бүрүзүнүң РФ-тиң Чепсектиг Күштеринге келдиришкини аңаа байырлалдыг болгаш тураскаалдыг болур кылдыр бүгү-ле чүүлдерни кылырыңарны дилеп тур мен. Шериг кижиниң, Төрээн чурттуң солдадының ат-алдарын, статузун көдүрер дээш нийтилел бодундан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылыр ужурлуг. Бо талазы-биле эвээш эвес чүүлдер хөй-нийти каттыжыышкыннарының туружундан хамааржыр, ынчангаш оларга база идегеп турар бис. РФ-тиң Чепсектиг Күштеринге албан эрттирериниң ат-алдарын бедидер талазы-биле коллективтиг улуг ажылды чорудары эргежок чугула. Фашизмни чылча шапкан бистиң Улуг тиилелгевистиң хүнүнге чедир ам чыл четпес үе арткан. Төөгүлүг ол хүн эрткен дайынның солдадының дугайында чырыткылыг тураскаалды сагындырбышаан, Төрээн чурттуң мурнунга амгы үеде хүлээлге дугайында сагындырар, тиилекчи чоннуң, ооң Чепсектиг Күштериниң амгы болгаш келир үезиниң дугайында, хамыктың мурнунда бистиң төрээн бажыңывыска тайбың дугайында бодандырар апаар. Социал быжыг туруштуг чорукка, хамааты тайбыңынга шериг кижилер кымдан-даа артык сонуургалдыг. Бистер тодаргай билип турар бис: чаңгыс аай эп-сеткил болгаш чөпшээрежилге чүгле күрүнениң чечектелиишкининге эвес, харын бистиң шериг херээвисти чедиишкинниг хөгжүдеринге база эргежок чугула. Ынчангаш шериг хептиг кижилер тайбыңга болгаш шөлээн чорукка идегеп турар. Армия — мөңге таңныыл-дыр, ол бодунуң албанын кажан-даа, кандыг-даа байдалдарда ээн кагбас. Бедик дайынчы чорук, сайзыраашкын — ооң хүлээлгези болгаш сорулгазы-дыр. Ада-чурттуң айыыл чок чоруу, өндүр чаагайы болгаш алдары — ооң алыс сорулгазы-дыр.

Россия Федерациязының камгалал министри, армия генералы П. ГРАЧЕВ.

ТАЛАНТЫЗЫНГА МӨГЕЙИГ

Тыва чоннуң арасында бот-тывынгыр композитор, ыраажы Мерген-Херел Монгуштуң талантызынга таалавайн, ооң ырларын ырлавайн чоруур кижи чок дизе хөөрем чок. Ол бистиң аравыста чок-даа болза, ооң чогааткан ырлары, тааланчыг үнү бистиң-биле кады. Чаңгыс чер-чурттуунуң чырык адынга тураскаадып, Чадаана хоорайда уран чүүл төвүнүң ажылдакчылары сактыышкын кежээзин эрттирген. Чадаананың Культура бажыңының ыраажыларының ады-биле адаарының кежээзин кылган. Кежээге 40 хардан өрү назынныгларның ыры мөөрейи база болган.

Кежээни уран чүүл төвүнүң директору З. К. Балчыырак организастап, кожууннардан болгаш Кызылдан аалчыларны чалаан.

(Бистиң корр.).

СООРНУҢ СОРУКТУГЛААРЫ

Алдыы-Ишкинде Үстүү-Соор деп аттыг хемчигеш бар. Ол бодунуң эриин дургаар малчыннарның амыдыралын, ажыл-ижин хире-шаа-биле хайныктырып чоруур. Ында «Ишкин» совхозтуң Чаңгыс-Шивиниң өшкү бригадазының элээн каш малчыннары өшкү малдап турар. Ооң көк-көк даглары, кадыр мээстери —өшкү малга аажок таарымчалыг оран чүве.

Конгар-оол биле Кара-кыс Ооржактар «Ишкин» совхозтуң дуржулгалыг малчыннары. Бо өг-бүлениң кежигүннериниң кыштаа Үстүү-Соорнуң Сайыр деп чер, аңаа малчын амыдыралының хөй-ле кыштарын эрттирген. Чечээрген чугаалаар чүве болза, ол девискээрниң койгундаа маңнаар, чаштынар коктары, шырыштарын хоомай эвес билирлер.

— Кандыг-даа малга маңнаг, хавыт херек — деп, Конгар-оол Ооржак мынчаар чугаалап олурар. — Ылаңгыя төрүүр кодаңга чымыш биле харыысалга каш катап улгадыр. Барык чээрби ажыг чыл иштинде шээр мал малдап келдим. Оларның арасында өшкү малга чымыш, харыысалга улуг деп бодаар мен. Алыс те-чуңма аң төрелдиг болгаш кадыр-берттер тевер боор-дур. Ангорлар тыва өшкүге бодаарга, чурт-хонаш шоолуг-ла биликсевес, арай ээдергей мал-дыр. Тыва өшкүге бодаарга, ооң чаа төрүттүнген анайлары кижи дузазы чокта незиниң эмиглерин тыппайн баргылаар-дыр. Ындыг болганда, кижи туда чоруур апаар.

Мал ажылының чымыжынга дадыгып, чаңчыга берген малчынның чугаазында өөредиглиг болгаш ажыктыг чүүлдер-ле хөй. Оон ажыл, амыдыралынга кас куштуу дег каалама ажык оруктар турбааны шын. Чедиишкиннер, четпестер-даа тургулаан, кандыг-даа кижи оон ажылдың хыын тып мергежиир. Конгар-оол Ооржактың малчын күш-ажылчы оруктарынга белен эвес шылгалдалар тургулаан, ону ажып эртеринге быжыг күзел-соруу, карак кызыл шудургузу — эжеш быжыг ийи чалгыны ол.

Малчын кижиниң күш-ажылчы амыдыралы көшкүп, шагның дөрт эргилделериниң аайы-биле турлаг-хонашты, одар-белчиирни каш-даа катап солуп көжер. Чаа хонаш, одар малчынга база бир улуг байырлал ышкажыл. Малдаан малының немелде күш кирериңге дөгүмнүг-даа. Ылаңгыя чайгы, күскү үелерде хөй одарлар солуп көжери — малга, ооң семиртилгезинге даа ажык-дузазы аажок улуг. Үстүнде адааным өшкү кадарчызы ону бодунуң ажыл-ижинге хоомай эвес ажыглап чоруур.

Конгар-оол Ооржак төрүүр кодан өшкүзүн кырый бээрге, күрүнеге эът кылдыр дужаапкан. Эрткен күзүн үскен кыс анайлар хүлээп алган. Ол төрүүр кодан малдап тургаш, хоомай эвес көргүзүглерни чедип ап, кожуун, республикага-даа мурнакчы малчыннарның одуруунга чаңгыс эвес удаа кирген.

Ооң Сайырда кыштаанда байдал дүвүренчиг эвес, малдаан анайларының баш саны онча-менди, күш-деңгилдези-даа шыырак. Мал чеминиң курлавырлары база хоомай эвес, он тонна хире сигенни кезип, белеткээш, кыштаанда сөөртүп чедирип алган.

Түлүш КАРЫМА.
Сүт-Хөл кожуун.

Школа болгаш амыдырал

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРГЕЛЕКЧИЗИ

Маадыр Александрович Седип Томскиниң күрүне университединиң химия факультедин дооскан. Ол Кызыл кожууннуң Куңгуртуг ортумак школазынга химия башкылап, өөредилге эргелекчилеп күш-ажылчы оруун эгелээн. Амыдыралының аайы-биле Эрзинниң Нарын ортумак школазынче шилчип кээп, база-ла школаның өөредилге эргелекчизинге ажылдаан. Сөөлгү чылдарда кожуун төвүнүң ортумак школазында химия эртемин башкылавышаан, өөредилге эргелекчилеп турар. Улус өөредилге килдизиниң инспекторунга база ажылдап чораан. Эрзин ортумак школазының бөгүнгү амыдыралын база химия эртеминиң башкылаашкынының дугайында сонуурган айтырарымга, ол мындыг дыңнадыгны кылды:

— Бо чылын өөренир ужурлуг 600 ажыг өөреникчи бүрүнү-биле хаара туттунган. Олар 35 класс —комплектиде өөренип турарлар. Социал педагогтар-биле кады 65 хире башкы бисте бар. Хоочун-даа, аныяк-даа алдараттыг башкылар хөй. Оларның арасында үстүкү класстарда ажылдап турар математика, орус дыл башкылары Александра Ала, Елена Каганович, өөредилге эргелекчизи Светлана Хайдып кызымаккай чорууп көргүзүп, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап чоруурлар. Шак ындыг башкылар эге школада-даа бар. Школаның дуржулгалыг башкылары август чөвүлел хуралынга тус-тус секцияларның ажыл-чорудулгазын башкарып эрттиргеннер. Ол ышкаш методиктиг каттыжыышкыннарның, бүдүн чылда чоруткан ажылын түңнээн альбомнарны, чамдык кичээлдерниң пландарын, оларның сайгарылгазын, көргүзүг материалдарын, фотоделгиирлерни шимеп-дерип, делгелгени организастааны өөредиглиг, кижизидикчи утка-шынарлыг болду. Эң эки ажылдарны башкыларның республика конференциязынга делгээри-биле киирер. Ол методиктиг ажылдар шилиттинген, белен.

Башкы өөреникчилериниң база химия эртеминиң дугайында уламчылап чугаалады:

— Бо эрткен 1993-1994 өөредилге чылында ортумак школаны 18 кижи доосту. Оларның элээн кезии дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринче киргилээн. Чижээ, Орлана Өөвей Кызылдың күрүнениң башкы институдунуң тыва дыл факультединче дужаап алган, өөренип эгелей берген. Айсуу Хайдып школаны мөңгүн медаль-биле дооскан, келир чылын Москваның социология институдунче кирерипге белеткенип турар. Бо чылгы доозукчуларның арасында бир моол оол база бар. Хөй-ле чылдарда химия эртемин сургуулдарга өөредип келдим. Улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларынга кадрлар белеткээринге кончуг-ла салдарлыг эртем. Аңгы-аңгы чылдарда өөредип чораанын өөреникчилеримден эмчи, көдээ ажыл-агый, садыг институттарын доосканнар. Ол чылдың-на немежип турары кижиге өөрүнчүг. Чижээ, Юрий, Юлеп Кенден алышкылар көдээ ажыл-агый, эмчи институттарын доосканнар. Ол ышкаш Оксана, Лариса Ламажаптар, Сайзана Хайбы, Орлан Суван-оол, Артур Дамдын олар база-ла дээди эртемниг эмчилер боор ажылдап чоруурлар.

Век чартыы—50 харның нүүрүн көрүп турар башкының ажыл-ижиниң дугайында каш сөс. Маадыр Александрович-биле школага кады ажылдап чораан болгаш, ооң ажыл-ишчи соруктуун, быжыг туруштуун, кижизиг чорууп эки билир мен. Ол 28 чыл иштинде химия эртемин башкылап, хөй чылдарда өөредилге эргелекчилээн. Өөредилге эргелекчизи — башкыларның башкызы. Ындыг бедик харыысалганы ёзулуг меңерен билип чоруурларның бирээзи М. А. Седип деп дидими-биле чугаалап болур. Маадыр Александрович химия эртеминиң башкылаашкынының чаа арга-хевирлерин доктаамал дилеп тып чоруур. Кожууннуң школаларында химия башкыларының методиктиг каттыжыышкынының ажылынга практиктиг дузаны көргүзүп, школаларга химия эртеминге ажык кичээлдерни эрттирип, ооң сайгарылгазынга доктаамал киржип турар. Химия кичээлдеринге Приднестровьеде бир школаның башкызы Сергей Гузиктиң база алдарлыг педагог Шаталовтуң аргаларын ажыглап турар. М. А. Седип сөөлгү чылдарда Красноярскиниң башкы институдунуң баазазынга улус өөредилгезиниң удуртукчу кадрларының билиин бедидер факультединге ийи чыл улай өөренген база Тыва Республиканың башкылар билиин бедидер институдунга удуртукчулар курузунга доктаамал дыңнакчылап келген.

М. А. Седип —принципиалдыг удуртукчу, эртемнге бердинген башкы. Үргүлчү школаның администрация кежигүнү болуп, хөй чылдарда өөредилге эргелекчилеп чораан болгаш ындыг ийикпе, эскертинмейн эртип, кандыг-даа ат, шапкал албаанын дыңнааш, кайгап каан мен. Ынчангаш Маадыр Александрович Седиптиң ажыл-ижин улус өөредилгезиниң талазы-биле кожуун, республика чергелиг удуртулга төлептии-биле үнелеп көрүп, Тыва Республиканың алдарлыг башкызы атты тыпсырының талазы-биле чүүлдүг өөренип көрзе черле чөптүг деп айтырыгны көдүрүп тур мен.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
Улус өөредилгезиниң хоочуну.

«Дүжүт-94»

АРЫСКАННЫҢ ЧЫВАРЫ БЕ?

1. САРААТТАРДА МАЛДАР

Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы Карим Тасович Кууларның чиик-каразы «Арыскан» совхоз кайы сен дээнзиг асфальтылыг оруктап сыыладып-ла олур. Оруктуң ол-бо талаларында бедик-бедик сарааттар шывараңайнып эртип турлар.

— Арысканчыларның кылып алган сарааттары көрүштүг-ле аа! Чайын чаъс-чаашкын үзүк-соксаал чок чорул турда-ла, аяс хүннерни ажыглап, малынга четчир сигенни кыла шаап алганнары ол-дур. Долу чыттыр шаап каaптаан болза, эрткен чылгызы ышкаш, планныг онаалдазын 150—160 хуу күүседип аптар улус — деп, дарга мактай аарак чугаалады.

Аңаа каттышпас аргам чок болду. Чайын Николай Баарзыкка удурткан сигенчи бригаданың оолдарының канчаар кызып турганын караам-биле көрген кижи мен. Каан хүннерде кара дүнеге чедир ажылдаар, ийи-үш хонук чаъстай бээрге, карактары безин куду апаргылаан олурар эрлер-ле болгай.

Белдир-Кежиниң эрткеш, Сарыг-Дөргүн бажынга кээривиске, сарааттарның чамдыызының дөстерин улчумал малдар мөөгүгүлештир хозап каапкан болду. Бир саараттa он шаа инек, ангор өшкүлер долгандыр туруп кан дойлаан турлар.

— Кажан, кандыг шагда барып ажыл-агыйжы, ээ-харысалгалыг апаар улус бис ыйнаан. Совхоз чүвези дээп соонда, кандыг-даа хайыра чок. Бодунуң төрээн совхозунуң өнчү-хөреңгизинге ынчаар хамаарылгалыг болурга чүү артарыл? Араттап, кооперативтеп аңгыланы бээр болза, үлешкечүнү алырыл? Рынок экономиказының үезинде кымны-даа кым-даа чемгербес болгай — деп, Карим Тасович хомудап, хаваан дүйүп каап олур.

Чайын кызып-кылайып тургаш ажаап алган дүжүдүн көк күзүн, хар безин чагбаанда, хамык малга тоймагладып каaптарга, кымга хомуданчыг эвес деп. «Арыскан» совхозтуң малчыннары ону чүге бодавазыл?! Ажыг кыштың соогу кончуг. Хар улуг дүшсе, сотка оргай.

Ол чоруп ора, Хам-Дыт ховузунга келдивис. Таптаашкын үезинде кылып каан суггарылга системазының демир-бетон хоорзазы чирлип калганын көрдүвүс. Оон ыңай ол черниң оът-сигенниниң бедик чаагайын кайгадывыс. Чайын ол сигенни кезип, үрелик оуганы кыла тырткаш, оон суун ажыглап, ногаа, картофельден тараан болза кандыг дээр. Шаанда Хам-Дытка «Кызыл тук» МЧАЭ-ниң араттары арбуз тарып турганын сактып ордум. Черни чөп ажыглавайн турары хомуданчыг-дыр.

2. ТАРААДА ИНЕКТЕР

Хам-Дыттан Кара-Кужурга кээривиске, кестинмээн тараа күскү салгын аайы-биле чалгаан. Сактырга, кажан бисти ажаап аар силер деп айтырганзыг-даа. Бир аңгыстың тараазы шуут черде чыпшына берген чыдыр. Чудурук дег долу хаккан тараалар-ла ындыг боор. Ынчалза-даа ындыг эвес болду. Бир кодан инек ол аңгыстың ортузунда дүште-даа чок чыдыр. Кадарчызы аъдын оъткарган.

— Анаа-ла ат кижи-дир сен. Тараaже инектерни чүге киирдиң?— деп айтырарывыска:

— Адымны Балчым Шыжаа дээр. Арыскан сүт-бараан фермазының инектери-дир. Дүүн чаа маңаа одарладып болур дээрге келгеним ол. Бо тарааны Арыскан суурнуң чурттакчыларының инектери базып каапкан чоржук — дээш, тоовайн-даа хүлүмзүрүп тур.

Та чүге хүлүмзүрүп турар кадарчы чүве? Кыжын чиртир суланы инектерге бастырып алгаш, ыглап орар ужурлуг кижи-дир ийин.

Долгандыр бараадап көөрүвүске, ол кодан инектен өске чүү-даа көзүлбеди. Бир эвес тоңапчы инектер мындыг чаагай тараага чаңгыс катап келген болза, оон адырылбастар ийик. Оон ыңай Арыскан суур бир арты ажыр, бир хемни кежир дүү ыракта чыдар болгай.

Суурга келгеш, ук инектерниң дугайын чугаалаарывыска, совхозтуң тараажы звенозунуң удуртукчузу Савыр Хүлер-оол тура:

— Бис ол кадарчыга тараазын кезип каапкан аңгыстарга кадарып болур сен дээн бис — деп дыңнатты. Частырыглыг айтыышкын, азы чөпшээрел берипкен, ону доораан-на өскээр ажыглаптарын канчап бодаваан даргалар боор.

3. СУУРДА КОМБАЙННАР

Октябрь айның ортан үези. Хар шагда-ла иштики даглар баштарынга чедир киир чаапкан. «Арыскан» совхозтуң кестинмээн тараазы дөрт чүс гектар шөлде сыпта олчаан. Шагаан-Арыгдан орайтап үнгеш, шөлдер кезип, арт ажып чорувуста, хүндүскүнүң он бир шак четкен. Ховуда ийи комбайндан өске техника-даа көрбедивис.

Арыскан суурга кирип кээривиске чаңгыс каът бажыңнар аразында үш комбайн шагжая берген турлар. Оларның бирээзинге чеде бээривиске, ээзи-даа чок. Мотору муң-не хөделип турар. Комбайнерниң бажыңынга баар ужурга таварыштывыс.

— Ам дораан чоруптарым ол. Дүүн дүне он ийи шакка чедир ажылдадывыс. Септеттинип турдувус — деп, Сүге Агбаан дээр аныяк эр агартынды.

Чавыт бажың чанында кезек эрлер бир комбайнны долганып алган турлар. Совхозтуң дарганнаар чери ол болду.

— Элдеп болган улус бис. Бичии-ле үрелишкин болурга, эң ылангыя каңнадыр ужур таварышса, ыяап-ла суур кирер ужурга таваржыр. Ажаалданы орайтап эгелээш, беш борбак комбайн-биле бир муң гектар черниң улуг чартыын ажаап алдывыс. Хүнде ийи-бирээвис үрелбейн барбас. Ам чеди хонук иштинде дөрт чүс гектарны ажаап аптар боор бис — деп, хоочун комбайнер Хүлер-оол Савыр чугаалады.

— Сөөртүп чоруур каннаар агрегадывыс үрелик. Септедип аарывыска-даа талаардыр. Гаражывыс-даа, мастерскаявыс-даа чок. Кыжын, чайын ажык дээр адаанда болгаш ажылывыс дыка аар. Ынчалза-даа хүлээлгезин механизаторлар, чолаачылар күүседип турар улус бо — деп, совхозтуң кол инженери Валерий Самбуу тайылбырлады.

Тайга эдээ болгаш Арысканның чывардыы аажок. Дээр-биле чугаа-домак кылыр арга бар эвес. Даарта харын кирер чааптын болур. Ынчангаш дөрт-беш комбайн-биле дөрт-беш чүс гектар черниң тараазын санныг хонуктарда бүрүн ажаап аптар дээрзинге бүзүрээр аргажок. Оон орнунга чоок-кожа ажыл-агыйлардан күш дилевес болза хоржок. Күскү хүн — чылды чемгерер!

4. ШАҢДА АШАКТАР

Черин, чонун чүү дээш бактаарыл? Арысканчылар шаандан тура ажылга-даа, оюн-тоглаага-даа кожуунга, харын-даа Тывага мурнакчы диртип мактадып чордулар ийин. Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниң эдилекчизи Кыргыс Сырбыкайга удурткан «Искра» колхоз (Арысканны ынчаар адап турган) Москвада Бүгү-эвилелдиң улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезиниң киржикчизи турду. Күш-ажылдың хоочуннары — Түлүш Балган, Шериг-оол, Макар Көңгүл-оол, Александра Суруяа, Сат Санчай, Сергей Балбай-оол болгаш өскелерниң-даа кылган тудуглары ам-даа турбушаан. Оларның үлегер-чижээн эдерген, эң ылангыя ам-даа ажылдап, чурттап чоруур Бызаанчы Саржыттың бот-идепкейинге хей-аът кирген арысканчылар күрүнеже көрнүп алгаш олурбайн, эвээш эвес чаа бажыңнарны суурнуң адаанда, үстүнде тудуп, мал-маганын өстүрүп турары мактанчыг. Ындыг турбуже, совхозтуң шаңы, ажыы-биле чугаалаарга, арысканчыларның аъш-чем шыгжаар чери ажык дээр адаанда болдур ийин. Арга-эзим чанында олуруп алгаш, ону чүге дуглап албаан улус чүве?!

Шаңда дөрт чүс ажыг тонна тараа, кыр сай дег, оваалаанган. Эрткен чылын бо үеде аңаа он ажыг аныяк кыс оюн-каткылыг, ыр-шоорлуг ажылдап туржук. Ам ында шимээн-дааш-даа чок болду. Ынаар шаң бажында үш ашак тараа арыглаар машинага электри тогу кожуп, үвүренейнип турлар.

— Шаңга ажылдаар кижи шуут тывылбастаан. Дилеп, кончуп-даа чадаштым — деп, совхоз директору Михаил Норбу чөгенип чугаалады.

Шаңда байдал дыка дүвүренчиг. Бо хүнге чедир адыш-даа тараа арыглаттынмаан. Комбайндан дүшкен сөөлгү тарааның шыгы дендии, ийи-үш хонар болза, изиг эгелээр.

Совхозтуң күрүнеге садыптар, акша-төгериктиг тып аар кара чаңгыс даянгыы — тараа. Маңаа немей хөй чүнү чугаалаар боор. Совхоз директору Михаил Норбудан, тус чер чагыргазының даргазы Виктор Саржат-оолдан боттарынга берген эргелерин бүрүн ажыглап, чон-биле ажылдаары негеттинип келген. Тарааларны иридип аар болзуңарза, ат болгай силер, арысканчылар! Арын-нүүрүңер, тура-соруунар канчап барган?

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
(«Шынның» тускай корр).

Бойдус болгаш кижи

Бойдус камгалалының айтырыглары сөөлгү үеде бүгү делегейде кедергей чидигленип, кижи төрелгетенни дүвүредип, чогумчалыг хемчеглерни алырын негеп турар. Чүге дээрге кижиниң ажыл-чорудулгазының бойдуска багай салдары аажок күштелген. Ынчангаш бүгү делегей организациялары, күрүнелер баштыңчылары, эртемденнер, специалистер бистиң Чер бөмбүрзээвистиң моон соңгаар салым-чолу кандыг болурул, кижи төрелгетен бодунуң чурттап олурар «бажыңын канчаар эдилээрил» дээн айтырыгларга чогумчалыг харыы бээр дээш дүүреп турар.

БОЙДУС ТӨЛҮ, БОДАН

Шынап-ла, бодап көрээлиңер. Делегейниң сайзыраңгай чурттары атомнуг, ядролуг, химиктиг чепсектерни хөйү-биле бүдүрүп, белеткеп алган. Күрүнелер аразынга эрбенниг чөрүлдээлер үнер, дайын эгелээр болза, ол коргунчуг чепсектерин олар боттарынга удур ажыглаптар. А оон түңнели кандыг болурун кижи бүрүзү эки билир. Бүгү делегейде техниктиг дериг-херекселдерниң сайзыраанындан бойдустуң байлактарын калбаа-биле ажыглап, оон боду чаяаттынган туруш-байдалын чоорту үреп, байлактар хоозурап, чамдык үнүш аймааның, дириг амытаннарның баш саны эвээжеп, когу үстүп турар апарган. Ынчангаш амгы үеде бойдусту камгалаары, оон байлаан чөп ажыглаары делегейге ядролуг дайынны болдурбазы-биле дөмей айтырыг болу берген.

Россия Федерациязының республикалары, крайлары, областары боттарының девискээринде бойдус байлаан, долгандыр турар бойдусту камгалаар дээш, чаа дүрүм-хоойлуларны чогаадып, янзы-бүрү хемчеглерни ап, амыдыралга боттандырып турар. Тыва Республика Россияның бир кезээ болганда, бисте бойдустуң кандыг байлактары барыл, оларны канчаар ажыглап турар бис дээрзин чоп билип алыры чугула. Бо чүүлге чер биле арга-арыг дугайын чырытса деп бодадым.

Тыва Республика делгем арга-арыглыг Чөөн Сибирь биле куруг ховуларлыг Төп Азияның аразында чыдар болганындан оон бойдузу онзагай, чүге дээрге бо ийи улуг девискээрлер Тываның бойдузунга соңгу база мурнуу талазындан улуг салдарлыг. Төрээн Тывавыста делгем арга-арыглар, үнүш-дүжүттүг хөрзүннер, чемиштиг оъттуг одар-белчиирлер, сиген шөлдери, арыг суглуг хемнер, хөлдер, аржааннар элбек. Бо чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, республикада тараа шөлдери 420,8 муң га, сиген шөлдери —70,1 муң га, одар-белчиирлер—3486,4 муң га, көдээ ажыл-агыйга ажыглалдыг черлер 3977,3 муң га бооп турар. Бир кижиге 1,4 га тараа шөлү, 13 га көдээ ажыл-агыйга ажыглалдыг черлер онаажыр. Бир мал бажынга 2,6 га одар-белчиир, 3 га ажыглалдыг черлер онаажып турар. Бо дээрге, Чөөн Сибирьниң өске областары, крайлары-биле деңнээрге, оон хөй бооп турар.

Республикавыста 98 коллективтиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери бар, оларның иштинде 3 колхоз, 55 совхоз бар. Олардан аңгыда 2393 арат (тараачын) ажыл-агыйлары бар. Бо ажыл-агыйлар 22,9 муң га тарылга шөлдүг, бир ажыл-агыйның ортумак шөлү 93 га. Оларның кол ажыглап турар байлаа — чер.

ЧЕР—ЧУРТТУҢ КОЛ БАЙЛАА-ДЫР. Ону бистиң республикавыста шаанда канчаар ажыглап чорааныл, ам канчаар ажыглап турар бис? Тыва улус эрте-бурунгу шагдан бээр черни кончуг камныг ажыглап, тарылга шөлүн ыяавыла суггаргаш, тараа тарыыр турган. Суггарылга чокка чаңгыс улдуң-даа, кечим-даа черни андарбас, тараа тарывас турган. Чүге дээрге кадыг-дошкун агаар-бойдустуг, чайы изиг, кыжы соок чуртка черни багай ажыглаар болза, черниң хөрзүнү үрелир, одар-белчиирлер кызырлыр, мал чудаар, улуг когарал болур деп чүвени бистиң өгбелеривис ыяк билир чораан.

Амгы үеде байдал сыр өске апарган. Ылаңгыя бежен чылдарның ортаа үезинден эгелээш, кур база куруккан черлерни —элезиннелчек хөрзүннүг ховуларны, сайырам дазырларны, дагларның кадыр ийлерин (трактористиң первизи-ле шыдаар болза), сиген шөлдерин кээргел чокка аңдарып каапкан болгай бис. Баштайгы чылдарда кур черлер бедик дүжүттү берип турган, 1 га черден 30-40 центнер дүжүттү ап турдувус. А Чаа-Хөлдүң Шанчы ховузу 1 гадан 60-64 центнер кызыл-тасты берип турган. Ол дээрге Тывага рекорд-тур, эң-не бедик көргүзүг-дүр. Ынчалза-даа байдал чоорту баксырап, хөрзүннүң үнүш-дүжүдү кудулап эгелээн. Хат хөрзүннүң чемиштиг картын чылдан чылче соя шаап турганындан Тываның ховулары куруг элезинниг, үнүш-дүжүт бербес, мал одары эвес, хөй козурум даштарлыг черлер апарган. Тываның тарылга шөлдериниң барык 75 хуузунда хөрзүн үрелип, үнүш-дүжүдү кедергей кудулаан. Ам бо ховуларда кижиге-даа, малга-даа ажыы чок канмылдар, чүзүн-баазын чыдыг чашпаннар, оотпактар, теңниг хараганнар үнген, чемиштиг агы, кадар, хек-даван, сарыг чечектерлиг оът, чажыл аймаа болгаш өске-даа үнелиг оъттар үнместээн. Шак ындыг черлер Улуг-Хем, Хемчик, Убса-Хөл ыйгылааштарында, кожууннарның колхоз-совхозтарының тарылга шөлдеринде кедергей нептерээн.

Мындыг байдалдың түңнелинде барык бүгү кожууннарның девискээринде, ылаңгыя чазын, одар-белчиир чедишпестээн. Малды чазын, күзүн чаңгыс черге одарладып турарга, оът-сиген сазаңналып, үнелиг оъттар ховартап, оларның орнунга мал чивес ажыг, хоранныг оът-сиген колдап турар апарган. Ынчангаш мал чылдың чыдыг үезинде эки семирбес, продуктулуг чоруу кудулап, кыжын чудап, шээр база мыйыстыг бода мал, хөйү-биле өлүп, малдың ниити баш саны чылдан чылче эвээжеп турар. Чүгле 1993 чылда 10,1 муң мыйыстыг бода мал, 105,1 муң шээр мал, 4,1 муң хаваннар өлген. Малды чайын эки семиртип, оон продуктулуун бедидер сорулга-биле изиг оъттуг, сериин, ымыраа-сээк чок тайгаларга чайын одарладыры утпайн, бо бүгүнү кылыр болзувусса, мал-маганывыс чылдың-на чудавас, кышты хүр ажар ужурлуг.

Хөрзүннүң хөй ирпидилиг, бедик үнүш-дүжүттүг кылдыр катап тургустунарынга чүс-чүс чылдар херек. Ол хире үр үеге манавайн, амдызында хөрзүннү, одар-белчиирлерни экижидип алырывыста, хөрзүнү үрелген ховуларга хөй чылдарда үнер оът-сигенни тарыыры чугула. Ындыг сигеннер хөрзүннүң хаттан үрелирин болдурбас, оон катап тургустунарын дүргеледир, малга үнелиг чемиш болур. Оон аңгыда тараа шөлдерин чылдан чылче тарывайн, оларны 2-3 чылда дыштандырза кандыг боор. Бо талазы-биле бистиң өгбелеривистиң үлегер-чижээн ажыглаар ужурлуг бис.

Чуртувустуң черин-хөрзүнүн камгалап, оон дүрген үнүш-дүжүттүг болурун чедип алырывыста, хамыктың мурнунда эртемге даянып, эртем-шинчилел организацияларының санал-оналын ажыглаар ужурлуг бис. Бо талазы-биле «Востокгипрозем» институттуң Тывада салбыры республиканың колхоз, совхозтарының бүгү черлерин шинчилеп, одар-белчиирлерни канчаар шын ажыглаар дугайында ажылды кылгаш, санал-оналын киирген.

Колхоз, совхозтарның удуртукчулары, специалистери, араттар бо институттуң отчёттарын эки өөренип көргеш, оон санал-оналын амыдыралга боттандырар болза, хөрзүннүң катап тургустунары, бедик үнүш-дүжүттүү дүргедээр, одар-белчиирлер үнелиг чемиштиг оът-сиген-биле байыыр.

Бо чылдың сентябрь 18-те Тыва Республиканың арга-арыг ажылдакчылары чаңчыл болган профессионал байырлалын демдеглеп эрттирген. Тыва Республиканың Арга-ыяш ажыл-агыйының күрүне комитединиң даргазының бирги оралакчызы —кол лесничий Саган-оол Мөгеевич Моңгуш болгаш арга-арыгның өске-даа ажылдакчылары боттарының ажыл-ижиниң дугайын «Шын» солунунуң арыннарынга чырыткан болгай. Мен оларның чүүлдерин катаптавайн, арга-арыгның кижиниң амыдырал-чурттаалгазынга ажык-дузазының, арга-арыгны камгалаар дугайын бижиир деп бодадым.

АРГА-АРЫГ бойдустуң үнелиг байлактарының бирээзи болганда, ол бойдуска болгаш кижиниң амыдырал-чурттаалгазынга, ажыл-агыйынга кайгамчык ажык-дузалыг. Хамыктың мурнунда арга-арыг кислородтуң кол үнер дөзү болганда, ону Чер бөмбүрзээниң «ногаан өкпези» деп адап турар. Улус ажыл-агыйынга ыяш материалдарын арга-арыг берип, ыяш үлетпүрүнүң кол чиг эди бооп турар. Арга-арыг өл-шыкты чыып, мөөңнеп база кадагалап, хемнерниң уннарын үрегдээшкинден камгалап, хаттың күжүн кошкадып, сугпуң бусталыышкынын эвээжедип, кожа чыдар тараа шөлдеринге өл-шык салдарны чедирип турар.

Оон аңгыда арга-арыг болза кат-чимистиң, мөөгүнүң үнер чери, янзы-бүрү дириг амытаннарның, аң-меңниң турлаа, кижиниң дыштаныр олбуу, агаарлаар чери болур. Тывада арга-арыгның ниити шөлү 7864,8 муң га азы республиканың девискээриниң 46 хуузун ээлеп турар. Бир кижиге 26 га арга-арыг шөлү, 3561 кубометр ыяш онаажыр, а ниити курлавыры 1090,85 миллион кубометр ыяш бооп турар.

Тываның арга-арыгларында ине бүрүлүг ыяштар (дыт, пөш, хады, шиви, чойган) арга-арыгның шөлүнүң барык 94 хуузун шыва алган. Оларның иштинде дыт 47,1 хуу, пөш 44,7 хуу шөлде үнген. Арга-арыгда аныяк ыяштар 8,4 хуу, ортумак назылыглар 47,7 хуу, быжып турар ыяштар 10,5 хуу, бышкан база эвээрээн ыяштар 33,4 хуу шөлдү шыва алган. Ине бүрүлүг ыяштарның ниити курлавыры 1060,33 миллион кубометр азы республиканың ыяжының бүгү курлавырларының 97,2 хуузу бооп турар. Оларның аразында дыттың курлавыры 565,23 миллион кубометр (ниити курлавырларының 51,8 хуузу), пөштүү—470,21 миллион кубометр (43,1 хуузу). Ине бүрүлүг өске ыяштарның курлавыры эвээш. Калбак бүрүлүг ыяштар (хадың, терек, шарлан), тал аймаа база чадаң ыяштар 6,1 хуу шөлдү ээлеп турар, оларның ниити курлавыры 28,88 миллион кубометр. Ыяштың чылда ортумак немелде өзүлдези 1,7 миллион кубометр, а ине бүрүлүглерниң — 1,4 миллион кубометр. Бир гектар черде ыяштың ортумак курлавыры 150 кубометр, ине бүрүлүглерниң —155 кубометр бооп турар.

Девискээр талазы-биле алырга, арга-арыг кожууннарда дең эвес хувааттынган. Мөңгүн-Тайга, Өвүр кожууннарда арга-арыг эвээш, чүге дээрге ол кожууннарның девискээринде агаар-бойдус изиг, каңдаачал, дагларның мээстеринде арга-арыг эвээш. Төп база барыын кожууннарда арга-арыг арбын, мында ол нургулайында Барыын болгаш Чөөн Таңды-Ууланың соңгу ийлеринде, а ол ышкаш Барыын Саянның мурнуу адырларында, хемнер унунда үнген.

Арга-арыгның көвей кезии республиканың чөөн талазында мөөңнеттинген: мында арга-арыгның шөлүнүң 67 хуузу, ыяштың курлавырының 65 хуузу колдап турар. Тожу кожуунда арга-арыгның ниити шөлүнүң 36 хуузу, ыяштың курлавырының 34 хуузу мөөңнеттинген. Каа-Хем кожууннуң девискээринде ол-ла саннар 26 база 24 хуу көргүзүглүг.

Республикада ортумаа-биле 450-500 муң кубометр ыяшты кезип белеткеп турар, а кескен ыяштың шөлү барык 20 муң га, тодаргайлаарга, бир гектардан 23-27 кубометр ыяшты кезип ап турар бис. Бо көргүзүг кончуг эвээш-тир, чүге дээрге бир гектар черде ыяштың ортумак курлавыры 150 кубометр болгай. Арга-арыгдан чылда кезип болгу дег ыяш курлавырының (кезип алгы дег ыяштың курлавыры—3,3 миллион кубометр) чүгле 14-15 хуузун белеткеп ап турар бис. А кескен ыяштың чүгле 35-40 хуузу хереглекчилерге чедип турар, өске арткан хуузу ыяш кескен черге, ыяштың үстүкү складтарынга артып калыр, ыяшты салдадып азы лесовозтар-биле сөөртүп турда, чидириглер хөй бооп турар.

Ыяш кезип белеткеп турар организациялар, хуу кижилер ыяш кезип алган шөлүн бүдүктар болгаш өске-даа артынчылардан эки аштавайн турар. Оон түңнелинде арга-арыгның чүзүн-баазын курттары аштаттынмаан черлерге чыглыр, чоогунда турар кадык ыяштарга, арга-арыгга улуг хораны чедирип турар. Торгу аргыыр курт (орустап сибирь шелкопряды дээр) Тываның арга-арыгларынга өйлеп-өйлеп массалыы-биле көвүдеп, өзүп, дыттың ине бүрүзүн долузу-биле чип, арга-арыгга кончуг улуг когаралды чедирип турар. Бо курт-биле демиселди биологтуг арга-методтар-биле чорудуп турар, чүге дээрге, химиктиг хораннар-биле оларны узуткап өлүрерге, ол хоран өске дириг амытаннарны база хоранналтар, хар-чаъс суу-биле холушкаш, хемнерже агып кирип, балык-байлаң, курт-кымыскаяк аймаанга база хоралыг болу бээр.

Республиканың арга-арыгларынга улуг когаралды өрт база таварыштырып турар. Өрт кол нуруузунда аңчыларның, балыкчыларның, каттаан-тооруктаан кижилерниң туюлунга чедир өжүрбээн одагларындан болуп турар. Чазын көдээ ажыл-агый ажылдакчылары энир чылдың хоорзаларын өрттедип, тараа шөлдерин аштап-арыглап тургаш, серемчилел чок болганындан арга-арыг өрттенир таварылгалар ховар эвес бооп турар. Чүгле 1988-1993 чылдарда арга-арыгга 1053 өрт үнген, олар муң-муң гектар арга-арыгны узуткап, улус ажыл-агыйынга, бойдуска, оон дириг амытаннарынга улуг когаралды чедирген. 1991-1993 чылдарда болган 211 өрттү өжүреринге 968,2 муң рубльди Арга-ыяш ажыл-агыйының комитеди чарыгдаан азы тодаргайлаарга, бир өрттү өжүреринге барык муң-муң рубль чарыгдаттынган. Сөөлгү ийи-үш чыл дургузунда Тес-Хем, Балгазын, Барыын-Хемчик арга-ыяш ажыл-агыйларының девискээринге, «Азас» заповедникке өрт болбаан. Ынчалза-даа Тожунуң, Чадааның, Кызылдың девискээринде өрттүң саны хөй бооп турар. Өрттү республиканың Арга-ыяш ажыл-агыйының база өрт-химиктиг станцияларының ажылдакчылары чоннуң киржилгези-биле өжүрүп, арга-арыгны айыылдан камгалап турар.

Тыва улустуң «өлден артар, өрттен артпас» деп үлегер чугаазын утпайн, арга-арыг иштинге аңнап, балыктап, каттап-тооруктап, аңаа-ла агаарлап, дыштанып чораш, өрттү болдурбаңар. «Ногаан өкпевүстү» бо улуг айыылдан чайладыңар, эргим чонум. Бо талазы-биле Тыва Республиканың Арга-ыяш ажыл-агыйының күрүне комитединиң, кожууннарда арга-арыг ажылдакчыларының чорудуп турар улуг үүлезинге боттуг дузаны чедирип, арга-ыяшты чөп ажыглап, камнап-кадагалап көрээлиңер.

Калгажык ШАКТАРЖИК.
Географ.

ОЛАР ХЛЕБ БЫЖЫРАР ЧЕРЛИГ, А СИЛЕР?

Хөндергейниң тус чер чагыргазы чоннуң социал амыдыралын экижидер хемчеглерни ап эгелээн. Аңаа барымдаалыг бир чижек бо. Суму чагыргазының деткимчези-биле Александр Сат хуузунда хлеб быжырар черни кылып алган.

Бодунуң бажыңының чанында адазының эрги казанаан хлеб быжырар чер кылдыр эде туткаш, ону дериг-херекселдер-биле дерип кылган. Ында өг-бүлези, дуңмалары ажылдап турарлар. Бо өг-бүле хүнде 80 чедир хлебти быжырып, чонга садып эгелээн. Хлебтиң шынары эки болганындан чоннуң алыры, хереглээри-даа хөлчок. Оон ыңай быжырган хлебти малчыннарга садар соругланы база салган. Ону боттандырары-биле сөөртүр чаа машинаны садып алган.

Чер-черлерде бичежек пекарняларның ажыттынып турары дыка өөрүнчүг-дүр. Олар Чадаананың хлеб заводу-биле чижилгеге шыырак удурланыкчы болур. Суур бүрүзү шак ындыг хлеб быжырар черлиг апаар үе ам кел чыдары ол-дур.

Түлүш КАРЫМА.

Көдээ черде амыдырал

САНДАРАП БАРДЫ

Тожу кожуунда «Тоора-Хем» совхоз дөртен тос чылда «Совет Тыва» колхоз бооп тургустунган. 1955 чылдан эгелеп ол Тываның бир шырак колхозтарының деңнелинге чедир сайзыраан. Мал-маган бажы-даа өскен, тудуг-суур туттунган, колхозчулар колдуунда бажың-балгаттыг апарган. Элээн шыдалдыг, акша-хөреңгилиг колхоз боорга 1960 чылда совхоз кылдыр эде организастаан. Совхозче шилчип турда он муң ажыг ивилиг, 800 чыгам чылгылыг, 6000 баш хой, өшкүлүг турдувус. Күрүнеге эът, сүт, өлүк, алгы-кеш дужаагаш, орулгалыг турган бис. Кижилер ынчан ажыл-ижинге аажок бердинген боор чүве болгай, кара күш-биле ажыл-херекти бүдүрүп ап турган.

1970 чылдарда ажыл-агый база эки көргүзүглерлиг чоруп турган. Ынчан совхоз директорлары үргүлчү халажып туруп берген, оон чоорту күрүнеге өре-шире улгадып эгелээн. 1978 чылда совхоз директорунга Валентин Чамьянович Кууларны эккелген. Ол аңаа беш чыл иштинде ажылдааш, ажыл-херекти сегидип, өре-шыреден уштуп каанын кончуг эки билир мен. Оон үе өскерлип, элээн каш чылдар солушкан. Ам «Тоора-Хем» совхозтуң экономиказын көрүп, бодап олурарга, дыка-ла дүвүренчиг-дир. Бисте тараа, ногаа аймаа бар эвес, өлүк, каш мал-биле амыдырап чоруур улус-ла болгай бис. Бо айтырыгларга хамаарыштыр бодумнуң манаа билип турарым-биле бижип көрейн.

Совхоз дээрге совхоз-ла болгай. Көдээ ажыл-агыйда мал биле чер ажылы кол черни ээлеп турар болгай. Мал чок болза, берге. Ындыг турбуже, бистиң совхоз ажыл-агый талазы-биле 1990 чылдан бээр дыка-ла кошкак ажылдап келди. Чеди чүзүн мал-даа төңген, каш-ла мал арткан, кандыг-даа малдың баш саны эвээжээн. Хой, өшкү, инек ивиниң малдың хорап турары дүвүреди болдурбастың аргазы чок. Мындыг берге үеде мал-маган чок канчап черле чурттаарыл, чүнүң-биле амыдыраарыл деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир боор-дур. Таптыг ажылдаар кижи-даа чок, чогум черле чүү бооп турарын билир кижи-даа чок апарган чер-дир бо. Специалистер кижилер-биле ажылдавас болган, негелдези кошкак, ажылдаксаар кижи-даа чок апарган үе эвес чүве бе. Ажыл кылбас болза эки чуртталга кайыын кээрил? Бүдүрүлгеде кылыптар ажыл канчап черле тывылбас боор, оон башка, бүдүрүлгениң херээ чүл, ажылдаар апаар. Чамдык ажылчыннарның чугаалажып турары чөптүг: бо хире байлак оранда турар совхоз ыяш ажылын чоп организастап болбазыл, ону организастааш, дилиг материалдарын чоп садып болбас деп. Боттары кыспайн, Чазакче көрүнүп алгаш, дилеңип, чежеге дээр олуруп келир бис? Рынок үезинде боттары-ла хөделгени дээре, дузаны албышаан, оон кырындан боттары база шимчеңир болгай.

Совхозтуң гаражынга токарь станогу, дарганнаар чер база турду. Ынчан машина-техниканың биче үрелген кезектерин кыла шаап алыр аргалыг турган. Ам оон чүү-даа артпаан-дыр, үптеп аппарган. Ол дериг-херекселдер ам та кымның холунда барган. Удуртукчулар, ол талазы-биле харысалгалыг кижилер ынчан та чүнү көрүп турган боор чүве. Улуг өртектиг дериг-херекселдер кижилер холунче халас кирген-дир, ол ам кажан-даа эглип келдинмес, совхозтуң каражазы-дыр. Ону харылап турган чаңгыс-даа кижи харысалгага онаашпаан болдур ийин.

Мен бодап олурарымга, эвээш малы төнмээнде, бо совхозту эде-хере тудуп, чон бир янзы ажылдап үнгеш, ажыл-агыйны катап сегидер болза эки. Ол сорулга-биле манаа ажылдаар, ажылды сегидип болур хире шырак эртем-билиглиг, негелделиг, чон-биле ажылдап билир директордан Чазактан, республиканың Көдээ ажыл-агый, аъш-чем яамызындан дилезе деп саналдыг мен. Кызымак ажылдап тургаш, ажыл-агыйны бичии акша-төгериктиг кылдыр быжыглап алза, мал бажын чүвүн аайы-биле өстүрүп алзывысса, хүлээнген ажылынга кижилерниң харысалгазын бедидер. Ол чүүлдер удуртур даргалардан дыка хамаарыжыр боор чүве-дир ийин.

Адыр-Кежиг суурда ко-рум-чурум база сулараан. Арагалаар чорук дендээн. Пенсия, пособие алган хүннерде суг болза эзирик кижилер дыка хөй апаар. Эзирик аныяк-даа, улгады-даа берген кижилер көскүлен-дир. Ол талазы-биле ажыл чорудар-даа чер чок болган суур-дур ийин. Улусчу дружиналардан ажылдатса, чүве үнер боор чүве ирги бе?

Радио, телефон-даа чок суур-дур бо. Радио ай хире ыыттавайн тур, солун-сеткүүл үезинде черле келбес, солун бир айда ийи удаа келзе-ле келир. Солуннарда бижиттинген чүүлдерни үези эрте бергенде барып номчуур-дур бис. Солуннарны чагыдып алыр өртек-үнези улгадып турзажок, кызып чагыдып алырга, мындыг боор-дур, хомуданчыг аан. Төрээн суурумда байдал мындыг апарган боорга сагышка дыка муңгаранчыг боор-дур. Мону бижип олурарымның ужуру-даа ында.

Оон-биле кады ыракта ажылдап, чурттап чоруур ивижилерже кичээнгей салып турар кижи чок болган шаг-дыр бо. Оларның аъш-чем хандырылгазы, амыдырал байдалы дээш чүү-даа турбас дээр. Ылангыя аъш-чем-биле хандырылганы үзүктелдирер болза, берге болгай. Боттуг хемчег алыр болза, ивижилерниң хандырылгазын чоп экижидип болбас деп? Трактор-биле чедирип болгай. Хемчег ап, хөделбеске, ол боду бүде бээр чүве эвес, ажылдаар чүве-дир ийин. Ынчангаш бо ажыл-агыйга хамаарыштыр черле хемчег алыр болза эки апарган.

Шомбул САМБУУ,
Күш-ажылдың хоочуну.

ӨӨРЕДИЛГЕ БОЛГАШ КИЖИЗИДИЛГЕ

«Чылдың школазы»

Эрзин кожуунга «Чылдың школазы» көрүлдеге Мөрен ортумак школазы тиилекчи болган. Үлегерлиг школаның ажыл-ижиниң дугайында школаның башкылары-биле бистиң корреспондентивис Дайынчы Дамба-Хуурак бо чүүлдү белеткээн.

Александр КУР, школа директору:

— Чаа өөредилге чылының эгелээни төөгүлүг болуушкуннар-биле капсырлажып турары өөрүнчүг. Тываның Россияга каттышканының 50 чыл байырлалын бистиң школаның коллективи күш-ажылчы чедиишкиннерлиг уткаан. Школавыс септелгезин чүгээр доостувус. «Чылдың школазы» деп көрүлдеге идепкейлиг киришкеш, кожуун иштинде эң дээре школаның адынга төлептиг болганывыска чоргаарланмас арга чок. Өөренир ужурлуг сургуулдар шупту школада хаара туттунган, башкы кадрлар-биле колдуунда четчелеттинген. Школага, интернатка өөренир, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунуп, өөреникчилерни изиг чем-биле хандырарының талазы-биле хемчеглер алдынып эгелей берген.

Долгандыр турар хүрээлелди, амылыг бойдусту камгалап кадагалаар угланыышкынныг өөредилге-кижизидилге ажылын чорудуп турар. «Убса-Нур» эксперимент аңаа хамааржыр. «Улар» заповедниктиң (камгалалдыг черниң) ажылынга дузалажып, школа коллективи суурнуң чоогунда турар ыдыктыг Хайыракан дааның даарында аржаанны камгалап, кадагалап, аңаа чайгы үеде дыштанып, эмненип келгеннерге культурлуг хандырылганы организастап турар.

Школада тургустунган 7 методиктиг каттыжыышкыннардан тыва дыл, математика, эге класс башкыларының каттыжыышкыннарының эки ажылын чөвүлел хуралга демдеглээн. Башкылар Любовь Карди, Тамара Хөөмейлээр, Алевтина Сагаачы, Чечена Дензин, Галина Хомушку өөреникчилерге быжыг билигни бээр дээш тывынгыр-чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турары чоргааранчыг. Танцы-сам (Фаина Артына), аныяк чурук тырттырыкчызы (Орус-оол Сүктермаа), уран чурулга (Василий Куулар) бөлгүмнериниң ажылы үре-түңнелдиг, макталдыг. Василий Бавыштаевич Куулар «Аныяк башкы-94» деп кожуун көрүлдезинге шылгарап, республика мөөрейинге идепкейлиг киришкен. Чоокта чаа бистиң-биле кожа турар Моолдуң Тес сумузунга аалдап барып, арга-дуржулга солушкаш келдивис.

Школа интернадының баазазында тургустунган «Буян-кежик» шенелде шөлү болуп ажылдаа-ла ийи чыл чедип турар. Ону кижизидикчи башкы Светлана Ырбысовна Доктаалай билдилиг удуртуп турар. Ооң баазазынга республика чергелиг дуржулга солчулгазының семинары-даа болуп эрткениниң дугайында солун-сеткүүлдерге чырыдып турган.

Долгандыр турар хүрээлелди камгалап, кадагалаарының, «Буян-кежик» дазылгазының ажылының талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээринге төөгү болгаш биология эртемнериниң кандидаттары Алдын-оол Канзай биле Светлана Курбатская биске практиктиг дузаны көргүзүп, бистиң школа-биле быжыг харылзаалыглар.

Ада-ие комитеди (Антонина Кулдун) школаның ажылынга доктаамал дузаны көргүзүп турар. 17 чыл ажыг стажтыг социал педагог Евдокия Хереддиң ажылы үре-түңнелдиг.

Кожууннуң бүгү школаларынга хамааржыр «Отчугаш» лагериниң ажыл-чорудулгазын чайгы үш сезонда бистиң башкыларывыс Наталья Нурзат, Чечена Дензинниң эки удуртканын чөвүлел хуралга демдеглеп, оларны шаннап, мактаан. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак бистиң школавыска кээп, башкылар-биле чугаалажып, ажылывыска чогуур үнелелди берген.

Ажылывыста чедир кылыр чүүлдер хөй. Школаның дерилгезин ам-даа чаартыр. Одалга шугумунда септелге кылыр ажыл хөй. Электри шугумунуң эргижирээни-биле чырык болганчок-ла өжүп, хып, насос, моторну өрттендирер таварылга база болгулаар-дыр. Башкылар бажың-биле чедир хандыртынмаан. 3-4 хире башкы бичии, тар бажыңчыгаштарда чурттап турар. А шалының акшазының ой-шаанда үнмейн турарын чеже чугаалажыр боор.

Өөреникчилерни тыва чаагай чаңчылдарга, күш-ажылга хандыкшылдыг болурунга, долгандыр турар хүрээлелди камгалап, кадагалаарынга өөредип, кижизидери — бистиң ажылывыстың кол угланыышкыны ол болур.

Айлаң ДАМДЫН, кижизидикчи башкы:

— Кызылдың башкы училищезин дооскаш-ла Мөрен ортумак школазынга ажылдап эгеледим. «Буян-кежик» дазылганың шенелдезинге ийи дугаар чыл ажылдап, тыва чаңчылдар талазы-биле бөлгүм-кичээли эрттирип тур мен. Бөлгүм кичээлдиң кол сорулгазы — өөреникчилерни тыва улустуң чаагай чаңчылдарынга кижизидери. Чижээ, тыва үлегер домактар, тоолдар темалыг кичээлдер эрттирер дээн болза, кичээлдиң темазының кол уткызын тайылбырлап таныштыргаш, улустуң аас чогаалдарындан, солун-сеткүүлдерден материалдарны чыып бижээш, дерип каан альбомнардан үлегер домактарны, тоолдарны өөреникчилерниң боттарынга номчудуп, номчаан чүүлүнүң уткызын тайылбырладып чугаалаадыр арганы база ажыглап турар мен.

Темалыг кежээлерни суббота санында эрттирери чаңчыл болган. Чижээ, эрткен өөредилге чылында «Хуулгаазын шөлчүгеш», «Сайзанак» деп кежээлерниң кижизидикчи утка-шынарлыг эртени өөреникчилерниң сагыш-сеткилинге дыка-ла таарышкан. Дазылгада ойнаарактар театрының бот-тывынгыр бичии артистери «Оптуг койгун», «Репка» деп тоолдарны сценажыдып, чонга бараалгатканы база солун болган.

Интернатта чурттап турарларга школада музыка башкызы Орус-оол Туматович Сүктермаа тыва ырлар, кожамыктарны өөреткеш, өөреникчилер аразында көрүлдени база эрттирген. Ам тыва кожамыктар ырлаар сургуулдарның саны өскен. Хостуг үе-шагында уруглар тыва оюннар — даалы, буга шыдыраа, кажыкты ойнап өөренип ап турарлар.

Сарыг шажын дугайында өөреникчилерге тайылбыр чорудуп, ооң дугайында чырыдып бижээн материалдарны солун-сеткүүлдерден номчуп берип турар. Чоокта чаа Тываның «Дүңгүр» ниитилелиниң кежигүннери бистиң суурувуска келгеш бардылар. Оларның-биле ужуражылганы эрттирген. Күш-ажылдың хоочуннары, хөй уругларлыг ада-иелер, эмчилер, ус-шевер дарганнар-биле ужуражылганы организастап эрттирери чаңчыл болган. Ол ышкаш уругларның төрүттүнген хүннерин айлар аайы-биле демдеглеп турар бис. Бодум хуумда национал культура дугайында билиглерни хоочун башкыларның кичээлдеринге олуржуп тургаш билип ап тур мен.

Бистиң бир сорулгавыс — өөреникчилерни национал идик-хепти боттары-ла даарап кедеринге өөредири. Даараныылга бөлгүмүнүң ус-шевер аныяк удуртукчузу Рубина Сандак уругларны чүң ээреринге, аргыырынга, даараныырынга өөредип, берттерни, хол-хаптарын, уктарны аргыдып, даарадып турар. Ол ышкаш оруп баарынга, өрээлге чадар хевисчигештерни даарап, аргып өөренип алганнар. Бичии оол, кыс уругларның кедер чүвүрлерин база даараарлар. Даараан, аргаан идик-хепти чонга садып-саарып, ооң өртээ-биле дыштаныылга, темалыг кежээлер эрттирерингe, аңаа шылгарааннарны шаңнап, мактаарынга херек чүүлдерни садып ап турар. Ынчангаш өөреникчилерни тыва улустуң чаагай чаңчылдарынга өөредип кижизидер ажылдың чаа-чаа арга-хевирлерин дилеп тывар дээш чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар сорулгалыг мен.

Светлана ДОПЧУТ, эге класстарның өөредилге эргелекчизи:

— Эге школада 9 класс-комплект бар. Чурулга, ыры, күш-культура кичээлдерин тускай эртемниг аныяк башкылар эрттирип турар. Улус өөредилгезиниң тергииннери Мария Чоодуевна, Напзат Нурзетовна-биле кады аныяк тускай эртемниг башкылар эге класстарда ажылдап турарлар. Эге класстарда ажылдап турар башкыларның кайызын кандыг дээр, черле шупту чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап, ажылынга бердинген кадрлар чүве. Улдуң санында ажык класс шактарын, кичээлдерни план ёзугаар эрттирип, башкының ажылынга шын үнелелди эки-өөрү бээри чаңчыл болган.

Ада-ие-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар бис. Ада-ие университединиң кичээлдерин айтырыг-харыы, лекция, беседа хевирлиг эрттирип, аңаа викториналарны база организастаарга, олуржуп келген ада-иелер дыка сонуургаар боор чорду.

Эрткен өөредилге чылында Өөредилге яамызындан, кожууннуң өөредилге килдизинден эрттиргилээн хыналдаларга багай эвес талавысты көргүстүвүс. Школа «Ажык эжиктер» хүннеринге база идепкейлиг киришкен. Кожуун школаларының эге класстарының башкылары бистиң кичээлдеривиске олуржуп, бистиңинге боттары база чамдык класстарга кичээлдерни эрттирип турдулар. Ажылывыска деткимчелиг, ажыктыг-даа болур чорду.

Эге класстарда ажылдап турар башкыларның ажыл төлевириниң талазы-биле бир санал бар. Ол айтырыгны школаларның эге класс башкылары черле чөптүг-биле көдүрүп турар.

Эге класстарда ажылдап турар башкыларның ажылы хөй, чүъктешкизи аар. Олар ада-иелер, өөреникчилер-биле доктаамал сырый холбаалыг ажылдаар. Эртен бүрүзүнүң кыдыраажын хүннүң чыгыы хынаар. А класс удуртулгазы дээш улуг класстарда ажылдап турар башкылардан эвээшти ап турар. Ынчангаш класс удуртулгазы дээш төлевирни деңнеп хемчээлге азы улуг класстарның удуртукчуларының төлевириниң хемчээлинге чедирер айтырыгны өөренип көөрүн саналдап тур мен.

Серен ЗОЯ, профком даргазы:

—Хөй чылдарда эге класстарга ажылдап келдим. Сөөлгү каш чылда школада профэвилел комитединиң даргазы болур хөй-ниити даалгалыг кижи мен. Улус ажыл-агыйының кайы-даа адырларында, улус өөредилгезиниң шугумунда өскерлиишкиннер болуп турар. А чүгле улус өөредилгезиниң профэвилелдеринде харын ажыл эрги-ле аайы-биле чоруп турар ышкаш сагындырар-дыр.

Бистиң школадан бо чайын чаңгыс-даа башкы курортче, дыштаныылга бажыңнарынче чорбаан. Ийи-үш хонук артканда суг ынаар-мынаар баар путевка келди, канчаар силер дээр-дир. Чижээ, бо чайын Чедер курорт баар путевка бар деп дыңнадыг хеп-хенертен келди. Акша-көпеэ белен эвес улус канчаар боор, ынаар-даа чедип, барып шыдаваан. Оода-ла 10 хонук бурунгаар дыңнаткан турган болза деп кижи бодай бээр-дир.

Профэвилел кежигүннериниң дадывырының эвээш-ле хуузун төп органнарже, а хөй кезиин организацияның бодунуң агар санынга арттырып турза черле чогумчалыг боор деп бодаар мен. Бо айтырыгны ажыл-херекчи байдалга шиитпирлеп көөрүн үстүкү черлерден дилеп тур бис. Школаның профэвилел организациязынга артып турар акшаның түңү көпчүг эвээш-тир ийин. Кандыг-даа дыштаныылга кежээлери, байырлалдар эрттирерингe чедишпес, материалдыг дуза дилээн кежигүннерниң саны ай санында көвүдеп турар.

Ынчангаш черле башкыларга социал камгалалды магадылаар талазы-биле айтырыгже кичээнгейни угландырары чугула.

Сара АРАКЧАА, интернат эргелекчизи:

— Интернатта 60 уруг чемненип, хеп-сын ап, а 36 өөреникчи доктаамал чурттап турар. Оларның аразында малчыннарның, суурда хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерниң, бот иелерниң уруглары база өскүстер бар. 10-11 класстарда өөренип турар уруглар база чурттап, бичии дуңмаларын ажаап-тежээринге дузаны кадып турары көпчүг эптиг, таарымчалыг. Интернаттың баазазында «Буян-кежик» дазылга-шенелде шөлү ажылдап турар. Ол дазылганың ажылын Светлана Доктаалай башкы удуртуп турар. Эки түңнелдиг ажылдап турары дээш башкыларның август чөвүлел хуралынга бир айның шалыңы-биле ол башкыны шаңнаан.

Кижизидикчи башкылар Чечена Доржу, Алевтина Чыргал уругларны назы-харының, төрел-дөргүл аайы-биле 2 бөлүкке чарып алган ажылдап турарлар. Интернат картофель, капуста база өске-даа ногаа аймаа-биле хандыртынган, сметана, сүт доктаамал бар. Ынчангаш аъш-чем-биле хандырылга шору деп болур. Интернат дузалал ажыл-агыйлыг. Бора-тоолайларны, хаванны азырап турар. Школада 50-60 шаа шээр мал, мыйыстыг бода мал база бар. Ырак-узактан келген малчын ада-иелерни хүлээп ап, хондурар, чыттырар, дыштандырар тускай өрээлди база дерип каан.

Интернаттың өрээл бүрүзүнде үш өөреникчи чурттап турар, чунар, хеп базар база тускай өрээлдиг. Орун-дөжек херекселдери-биле чедир хандыртынган. Уруглар 7-10 хонгаш-ла чунар-бажыңнап турар. Халас кинону көргүзүп турар, телевизор база бар. Эң-не бергедежип турар чүве — идик-хеп аймаа-биле чедир хандыртынмайн турары. Эң ылаңгыя бутка кедер идик айтырыы нарын. Тааржыр дугаарлыг идиктер белен тывылбас боор-дур. Ол талазы-биле хемчеглерни ап, сурагланып, тыптынар апаар. Оон-даа өске чедир кылыр ужурлуг үүрмек, ажыл-агыйжы айтырыглар хөй.

Интернатта чурттап турар сургуулдарга бүгү талазы-биле таарымчалыг байдалдарны тургузар, оларның сагыш-сеткилин хомудатпас дээш тывынгыр, сайгарлыкчы, чогаадыкчы ёзу-биле тура-соруктуг ажылдаар деп сорулганы салып алган ажылдап турар улус бис.

ДЕЛЕГЕЙНИҢ ДИПТЕРИНДЕН

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының чиңгине секретары Бутрос Гали Россия Федерациязының даштыкы херектер сайыды Андрей Козыревти КНО-нуң штаб-квартиразынга эрткен понедельник хүнүнде хүлээп алган. Ирактың президентизи Саддам Хусейн-биле чугаалажыышкынның түңнелдерин болгаш Персия мугулдурунда байдалдың дугайында Россияның даштыкы херектер сайыды КНО-нуң Чиңгине секретарынга тайылбырлап чугаалаан.

СТАМБУЛ. Түрк дылдыг күрүнелер баштыңнарының ужуражыышкыны Турцияның Стамбул хоорайынга болуп эрткен. Ол ужуражыышкынны Турция Республиканың президентизи Сулейман Демирель организастаан. Казахстанның, Кыргызстанның, Туркменистанның болгаш өске-даа чурттарның күрүне баштыңнары ужуражыышкынга киришкен. Экономика, садыг, культура, эртем, туризм талазы-биле кады ажылдажылганы түрк дылдыг күрүнелерниң аразынга калбартырының айтырыгларын ужуражыышкынның киржикчилери чугаалажып көрген.

ЖЕНЕВА. Американың Каттышкан Штаттары болгаш Көрей Улус-Демократтыг Республика эрткен понедельниктиң кежээзинде чугула дугуржулганы чедип алган. Ядролуг чепсектиң айтырыын таарыштыр шиитпирлээр болгаш Көрей чартык ортулукта дүшкүүрлүг байдалды чавырылдырар дугайында чугаа болуп турар. АКШ-тың болгаш КУДР-ның аразынга чугаалажыышкыннарга америк төлээлекчи Роберт Галлуччи ол дугайында журналистерге дыңнаткан. Ооң чугаалаанын ёзугаар алырга, дугуржулганың төлевилелин бадыладыры-биле ийи чурттуң найысылалдарынче чоокку үеде чорудуп бээр. Соңгу Көрейниң ядролуг реакторларының дугайында айтырыг АКШ-тың кичээнгейиниң төвүнде туруп турар.

ЛОНДОН. Англияның хааны II Елизаветаның Россияга күрүне аян-чоруун болгаш Россия күрүнезиниң баштыңы Борис Ельцин-биле ооң ужуражыышкынын Великобританияның солуннары калбаа-биле бижип турар. Англияның хааны мындаагылар дээрги II Елизаветаның Россия ышкаш улуг чуртка күрүне аян-чоруу Великобританияның болгаш Россияның аразынга харылзааларны калбартырынга, Европага база бүгү делегейге айыыл чок чорукту хандырарынга улуг ужур-дузалыг болур деп, «Лондон таймс» солун бижээн.

ПАРИЖ. Францияның камгалал сайыды Ф. Лестар Барыын Европа эвилелиниң ассамблеязының организастааны шуулганга чүве чугаалааш, делегейниң айыыл чок чоруунуң талазы-биле Европа хамаарышпас болгаш башкарыкчы рольду ойнаар ужурлуг деп медеглээн. Барыын Европаның эвилели болза шериг айтырыгларын шиитпирлээр эргелиг Европаның кара чаңгыс организациязы болуп турар деп, Францияның камгалал сайыды онзалап демдеглээн. Ынчангаш ол эвилел болза Европаның айыыл чок чоруун хандырарынга бодунуң ролюн идепкейжидер ужурлуг деп, ол санап турар.

ПРАГА. Чехияның Украинада элчини Павел Машаже Запорожье обласка тус черниң полициязы халдаашкын кылган. Украинаның Запорожье облазынга эрткен воскресеньеде болган халдаашкынның истелгезин чорударын Чехияның даштыкы херектер яамызы Украинаның даштыкы херектер яамызындан дилээн. Чехияның даштыкы херектер яамызының парлалга секретары Вит Курфюрст ол дугайында журналистерге Прага хоорайга дыңнаткан. Парлалга секретарының чугаазын ёзугаар алырга, элчинниң машиназын доктааткан Украинаның полицейжилери ээрик турган.

АФИНЫ. Чернобыльдың озал-ондаандан качыгдаан 11 бичии оолдар болгаш уруглар Тула областан Грецияда дыштаныр чеде берген. Эгей далайның эриинде Грецияның кайгамчык чараш Рафина деп черинде лагерьде олар ам дыштанып эгелээн. Дыштаныылга үезинде бичии уругларның калыкшыл байдалын шинчиир болгаш өмнээр.

ЭЛЬ-КУВЕЙТ. Кувейттиң камгалал яамызының төлээлекчизи РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге медеглел кылган. Ирактың республика гвардиязының ийи хире бригада шериглери Кувейттиң девискээриниң чоогунда ам-даа хевээр туруп турарын медеглелде ашыткан. Ынчангаш Кувейтке удур Ирактың талазындан кыжанышкын амга чедир бүрүн чайлаттынмаан деп, Кувейттиң камгалал яамызының төлээлекчизи чугаалаан.

ДЕЛИ. АКШ-тың конгрезинге удавас болур соңгулдаларга Пакистан идепкейлиг киржир бодап турар. АКШ-тың төлээлекчилер палатазынга соңгуттурар кижилерге Пакистанның чазаа бүгү талалыг деткимчени, ооң иштинде акша-хөреңги дузаламчызын көргүзерин шиитпирлээн. Пакистанның ындыг базымының кол сорулгазы — Кашмир айтырыының талазы-биле АКШ-тың хоойлу үндүрүкчүлериниң деткимчезин алыры болуп турар. Кашмирни Пакистан хөй чылдар дургузунда Индиядан хунаажып келген. Кашмир дээш кожа ийи чурттуң аразынга дайын база болуп турган.

Пакистандан көжүп чоруткан 500 муң ажыг кижи амгы үеде АКШ-тың девискээринде доктаамал чурттап, америк хамаатылар болуп турар. Кашмир айтырыынга хамаарыштыр Пакистанны деткээн кандидаттарын бадылаары дээш соңгукчулар ортузунга Пакистан агитацияны чорудар бодап турар.

БОНН. Германияның федералдыг канцлери Гельмут Коль эрткен понедельникте Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин-биле телефон дамчыштыр чугаалашканын ГФР-ниң радиозу дыңнаткан. Ийи чурттуң аразынга садыг-экономиктиг кады ажылдажылганың болгаш Европага база бүгү делегейге айыыл чок чорукту хандырар айтырыгларны телефон дамчыштыр ийи чурттуң удуртукчулары чугаалажып көрген.

НЬЮ-ЙОРК. Россия Федерациязының даштыкы херектер сайыды Андрей Козырев Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының сессиязынга эрткен понедельник хүнүнде чүве чугаалаан. «Тайбың тургузар хемчеглерни чорударының принциптерин тодаргайлаарын, ол айтырыгны политиктиг бедик деңнелге чугаалажып көөрүн Россия саналдап турар» деп, ол медеглээн. Делегейниң кайы-бир девискээринге тыптып келир чөрүлдээни чайладыр, тайбыңны катап тургузар талазы-биле коллективтиг хемчеглер кайы-бир күрүнениң азы күрүнелер бөлүүнүң эрге-ажыынга чагырткан туруп болбас деп, А. Козыревтиң медеглелин сессияның хөй киржикчилери деткээн.

МАДРИД. Таакпылаар чорукка удур эмнелгениң эртем-шинчилел төвү Испанияның найысылалында ажылдап эгелээн. Өкпе болгаш чүрек аарыгларының бир кол чылдагааны — таакпылаар чорук болуп турар деп түңнелди эртем-шинчилел төвү үндүрген. Таакпылаар багай чаңчыл хамыктың мурнунда улуг назылыг кижилерге дыка хоралыг: хан базыышкыны бедик болгаш чүрээ коошкак чүс кижилерниң 80-ден 92 хуузу таакпылаар кижилер болуп турарын социологтуг шинчилелдер бадыткаан. Ханының базыышкыны таарымчалыг болгаш чүрээниң ажылдаары эки 2000 кижиниң ортузунга шинчилел ажылдарын ол эртем төвү база чоруткан. Оларның иштинден барык 1900 кижи таакпы тыртпас, 1826 кижи арага ишпес болган. Эртем-шинчилел төвүнүң бо болгаш өске-даа медээлерин Испанияның солуннары калбаа-биле бижип, радио болгаш телевидение дамчыдып эгелээн.

ПАРИЖ. Билдинмээн кем-херек үүлгедикчилериниң кара чемоданга суп каан бомбазының частыышкынынга таварышкаш өлген журналист Дмитрий Холодовка Делегейниң журналистер эвилелиниң баштаар чериниң тускай шаңналды тывыскан. Мафияга болгаш организастыг кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди маадырлыы-биле чорудуп келгени дээш «Московский комсомолец» солуннуң корреспондентизинге ол шаңналды берген.

ВАШИНГТОН. Израильдиң болгаш Иорданияның аразынга дайын байдалы дөртен алды чыл дургузунда үргүлчүлеп келген. Удур туржуушкунуң ындыг байдалын соксадыр болгаш ийи чурттуң аразынга чогумчалыг харылзааларны тургузар дугайында дугуржулга Израильдиң болгаш Иорданияның аразынга чедип алдынган. Дугуржулгага ат салырының ёзулалынга АКШ-тың президентизи Билл Клинтон киржир деп турар.

(РосИТА—СЧТА).

ЭРГЕК-ДЫРГАК ТАЙГАЗЫНЫҢ ЧАЖЫДЫ

Бистиң ак-көк Тывавыста аң-меңи элбек кандыг тайгалар чок дээр ону! Тываның бир улуг тайгазының дугайында чонумга сонуургадып бижип көрейн. Бо бүгүнү караам биле көрүп, сонуургап чордум.

Башкы Саян сыннарының Эргек-Дыргак тайгазының бажында ажык черде аяң бар. Ол аяңның улуг-биче хорумнары дыка хөй. Аңаа 1980 чылда Ленинградтан келген экспедиция ажылдап турган. Ол экспедицияның ажылчыннарын, эртемденнерин вертолет-биле ол аяңга аппарып чедирип каан.

Хорумнарны ырактан көрген кижи ында чүү барын билбес. Экспедицияның ажылдакчыларының сорулгазы — хоранныг чыланнарны дилеп тывары. Кижи баштай ол чыланнарны көргеш, чиртимнээр. А экспедицияның ажылдакчылары оон черле кортпас. Олар чыланнаар дээш хапка шилдерни суп, чүъктээш, базып үнүптерлер. Адыр баштыг херекселдери-биле чыланнарны тудуп алгаш, кезек шинчилеп көөр. Оларның хоранныг, хоранныг эвезин база дораан тодарадып алыр. Экспедицияның ажылдакчылары хүнде бир кижи-ле 30-40 чедир чылан тудуп алган болза, омак-хөглүг, өөрүшкүлүг көпчүг боор чорду ийин. Шилдерге чыланнарны чүъктеп алган келгеш, өске шилдерге чаңгыстап суккулап көөр. Оон үр болбаанда-ла хораннарын төккүлеп көөр. Оларның хоранындан янзы-бүрү эмнер кылып турарын экспедицияның удуртукчузу, медицина эртемнериниң доктору, профессор кижи чугаалап орар чорду.

Бистиң черивисте чыланнар хөй болгай. Оларның ажыктыын билбейн турарывыстан оларны херекке албайн турар бис деп чүвени ынчан билип турдум.

Экспедицияның ажылдакчылары ол черге элээн үр болган. Чыып алган хораннарын шилдерге куткаш, вертолет-биле чорудуп турганнар. Ол чылан чүъктээн кижилер Эргек-Дыргак тайгазының агаар-бойдузун магадап, аң-меңниң хөйүн сонуургап турганнар. Кат-чимистиң элбээнге янзы-бүрү вареньелерни боттары кылып алгаш, савалап, шыгжап ап турганнар. Экспедицияның ажылын сонуургап көрген соонда, соястаарларның медицинага улуг ажыктыын ынчап билген мен. Чыланнарны кайы хамаанчок өлүрер чоруктар бисте эвээш эвес болгулап турар болгай. Чамдык улустар олардан коргар, дегбес.

Шагар болгаш шакпас чыланнарны билбес болганывыстан оларга дээп болбас деп чүвени чугаалап каарым ол-дур ийин.

Сөөлгү үеде чыланнар ховартаан. Кайнаар барганын кижи билир эвес. Черниң база бир диригамытаның ажыктыын билбейн чорааныныс ол-дур. Шаг-үе санаарының календарында чылан база кирген болгай. Ол ышкаш Чылан чылдыг кижилер ол амытанга хол дээри кончуг айыылдыг дээрзин билип алыры артык эвес деп бодаар мен. Ынчангаш ол соястаарларны ажыктыг деп бодап чоруур мен. Эргек-Дыргак тайгазының үнелиг эртинелериниң аразында чыланнар база бар болганы ол-дур.

Даш-оол ЛОПСАН.
Улуг-Хем кожууну.

● *Ажыктыг сүмелер*

АНЫЯК ӨГ-БҮЛЕЛЕРГЕ

Балыктан чемни кылыры

● **Балыксыг чытты канчап чидирерил?** Оңзагай чыттыг балыктарны (треска, пикша, камбала болгаш оон-даа өске) хайындырарда дузаап огурец суун болгаш чаагай чыттыг ногааны сугга холуп аар. (1 литр сугга чартык стакан дустуг огурец суун холуур). Камбаланы аштап тура, кара талазының кежин союп кааптар.

● Хөлүн эрттир балыксыг чыттыг балык аймаан хайындырарда, баштай сакпың дүвүнге ажываан сүттен кудуп алыңар. Сүт хайны бээрге, балык хайындырар сугну кудар. Балыксыг чыт чидер, балык эъди амданныг болгаш чымчак болур.

● Ажыды дузаап каап соок сугга чуп аарга азы хайындырар бетинде бир шак бурунгаар уксустуг соок сугга (1 литр сугга 2 улуг шопулак уксус кудар) тургузуп каарга, хем балыы баларзывас.

● Хаарып турда балык балыксывазын дизе, карттааш, бичии-бичии кылдыр хээп каан картошканы үнүш үзүнче кирип каап алыр.

● Балык хайындырып турган азы балык каап турган савадан балыксыг чыт дыка үр читпес. Ону болдурбас дизе, сава иштин шай шаары-биле дүрбүп аштаар.

● Балык аштаар азы балык шыгжап каар дээн саваның иштин уксус сиңирип каап пөс-биле азы лимон кескиндизи-биле дүрбүп каапкаш, ооң соонда соок суг-биле арыды чайгаш, эң сөөлүнде чылыг суг-биле чуп кааптарга, ол балыксывас.

● Хол балыксывазын дизе, салааларны согуна-биле ийикпе азы чеснок-биле дүрбүп алыр. Чок болза лимон карты-биле са дүрбүп алыр.

● Кофе шаары-биле дүрбүп алырга, балык аштаан соонда, хол балыксывас.

● **Хайындырган балык.** Балыкты хайындырарда ишкир эвес савага эвээштеп хайындырар. Ишкир савага куткан хөй сугга көвүдеди каан хайындырган балык эъди ылбыраш, үүрерин каар.

● Улуг хемчээлдиг балыкты хайындырарда, ону көзүлбес кылдыр соок сугну кырынче кудуп алыр.

● Үүрмек азы кезип каан балыкты хайындырарда, суг хайны бээрге урар. Оон башка балык эъди ылбырай бээр.

● Доңурган балыкты чүгле соок сугга суп эргизер, чуур.

● Улуг хемчээлдиг балыкты бүдүнге хайындырып алыр дизиңерзе, сакпың дүвүнге дөрбелчин марляны салып алыр. Ооң дөрт азы сава аксынга халбайты үнүп келген турар. Кажан балык белен кылдыр хайны бээрге, марляның дөрт азындан тудкаш, оваарымчалыг уштуп алыр. Ынчан балык бүдүн болур.

● Балык хайындырып турар сугну үр соолдурбас.

● Хайындырып турар балыктың чакпаларын тыртарга, уштунуп турар болза, балыктың белен кылдыр хайынганы ол.

● Эргижирей берген камбаланың, тресканың, шортанның болгаш оон-даа өске балыктың амданы эки болзун дизе, сугга майонез холуп алыр. Балык хайындырган майонезтиг сугну төкпейн, соус кылырынга ажыглап болур.

● Кальмарларны бүдүнге азы улуг-улуг кескиндизи-биле хайындырар. Коннут азы петрушка салып каан дустуг суг хайны бээр орта, кальмарларны сугже сугар.

● Кальмарларны үр хайындырган, хаарган тудум, ооң эъди кадыг болур. Изиг сугга ону 3-4 минута дургузунда хайындырар. Чемзидер янзы-бүрү оъттар азы соус холуп каан сугга болза, 10-15 минута хайындырар.

● Рактарны, крабтарны, креветкаларны, мидияларны чүгле хайны берген, дустуг сугже кирр каап хайындырар.

● **Хаарган балык.** Бижек бажы-биле үттей кескилеп каан балык хаарып турда ыргайбас.

● Хаарар балыкты хоюг, курган сухарилерге борап болбас. Хаарып турда, сухарилер адырлып каар. Ооң орнунга чиг далганга борап алыр.

● Далай балыын хаарар бетинде лимон суу-биле азы уксус-биле өгеп аарга, эъди ак, амданныг болур болгаш балыксыг чыды чок болур.

● Балыкты хаарар бетинде 10-15 минута бурунгаар дузап аарга, үүрербес.

● Хаарар бетинде балыкты арыг пөс-биле кургады чодуп аарга, өңү сарыг болур.

● Балык фарыжынга хеггеш, үске хаарып каап согуна холуп аарга, балык эъдинден кылган котлеталар амданныг болур.

● Аштааш, чуггаш, уксус сиңирген пөс-биле ишти-даштындан чодуп, дузап, чеснок-биле дүрбүп белеткээш, аксы хааглыг савага салгаш, соодукчуга азы соок черге элээн тургускаш соодуп каан балыкты хаарарга тергиин амданныг болур.

● Хаарар бетинде чартык шак хире үе дургузунда соок сүтке суп каан азы соок сметана-биле чаап каан балыкты хаарып аарга, амданы тергиин эки, чыды чаагай болур.

● Хаарар бетинде соок сүтке суп каан турган балыкты чиг далганга бораш, ооң соонда дагаа чуургазын чуура шапкаш, холуштур былгааш, балыкты олче супкаш, оон уштуп эккелгеш, курган, хоюг сухарикe былгааш, изиг үнүш үзүнге хаарган балык тергиин-не.

● Балык хаарып турда, үс чаштавазын, балык эки хаартынзын дизе, сковороданы доңгайты салган шүүр-биле дуглаар.

● Балык хаарар үнүш үзү куткан сковорода дүвүнге бичии дус бызап аарга, балык чыпшынмас.

● Балык хаарар дээн үнүш үзүнге хөй эвес ак саржаг немеп аарга, балык саргарты быжар болгаш өрттенмес.

● **Быжырган балык.** Духовкага быжырар дээш белеткеп алган балыкты сковородага салыр бетинде, сковорода дүвүнге фольга азы өл-шык өтпес тускай саазындан салып алыр. Ол саазыннар дузазы-биле балыкты сковородадан белени-биле уштуп алыр.

● Духовкага быжырып турар балыктың кыры саргарып келген болза, белен кылдыр бышканы ол.

● Духовкага быжырар дээш белеткээн балыкты, тускай саваны долдур салыр. Долу эвес турда, балыктың шыгы үне бээр болгаш ол курган, амдан чок болур.

Валентина САТ чыып белеткээн.

ОЗАЛ-ОНДАК КЫЗЫРЫЛБААН

Тыва Республиканың ИХЯ-ның КАИ-ниң ажылдакчылары бо чылдың эрткен тос айларында 38 муңдан ажыг орук шимчээшкининге янзы-бүрү хажыдыышкыннар болганын илереткен. Ону эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, 8,5 хуу хөй болуп турар. Транспортту эзирик башкарып чорааны дээш 2758 кижини туткан, ол дээрге эрткен чылгы көргүзүгден 5,3 хуу хөй болган. Оларның иштинден 851 кижиниң машина башкарар эргезин казаап, 1019 кижини штраф-биле торгаан.

Республиканың автоорuktarынга 285 орук-транспорт болуушкуннары бүрүткеттинген, ол бүгүнү эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 7,5 хуу эвээжээн. Озал-ондактың түңнелинде 104 кижи өлген болгаш 360 кижи балыгланган. Эзирик чолаачыларның буруузу-биле автоаварияляр ам-даа болбушаан.

Республика иштинге озал-ондак болурунуң деңнелинге Кызыл хоорай чаңчыл езугаар улуг салдарны чедирип келген болгаш бо чылдың эрткен тос айларында 129 авария болган азы ол дээрге бүгү-ле болган озал-ондактың 45,3 хуузун ээлеп турар.

КАИ ажылдакчылары орук шимчээшкининге тодаргай ажылдарны чорудуп-даа турар болза, чамдык көргүзүглер дүвүрелдиг болдуруп турар. Орук-транспорттуң озал-ондаа он муң хажыдыышкыннарга хамаарыштыр алырга, 74,6 хуу азы 1993 чылда Россияның ортумак көргүзүглери-биле деңнээрге, 8,6 хуу көвүдей берген.

Озал-ондактың хайындан аварияга таварышканнарның аар уржуу эрткен тос айларда 22,6 хуу болган, бо талазы-биле Россияның көргүзүү — 14,7 хуу.

Озал-ондак талазы-биле нарын байдал август айның сөөлгү он хонуунда болгаш сентябрь айда тургустунган. Чамдык кожууннарга аар кемдээшкиннер-биле холбашкан авариялар болгулаан. Чижээ, 1994 чылдың август 27-де Эрзин—Кызыл оруунуң 16 километринге машина башкарарының шынзылгазы чок чолаачы Вадим Комбужакович Допчут «Баян-Тугай» тараачын ажыл-агыйга хамааржыр 2078 ТВМ дугаарлыг ГАЗ-53 самосвалды мунуп чорааш, күрүне дугаары чок МТЗ-80 тракторну эрте халыда бээр бодаан. База-ла трактор башкарар шынзылгазы чок Төмүр Отчугашович Седи ону эртер деп чыткан машинага орук чайлап бербейн, үскүлежиишкинни болдурган. Ооң түңнелинде автомашина аңдарылган. Пассажирлер олурар кылдыр дериттинмээн кузовка 11 кижи олурган. Бо болган озал-ондакка 2 пассажир өлген болгаш 10 кижи балыгланган.

Чолаачы Юрий Сарыгларович Седипке хамааржыр Б 2396 ТВ дугаарлыг ГАЗ-53 (хуу автомашина) сентябрь 1-де Хандагайты—Саглы автооруунун 51 дугаар километринге чайылган. Кабиназындан аңгыда, кузов кырынга 23 пассажир чораан. Ол машинаның чолаачызы рульду машина башкарар шынзылгазы-даа чок, пассажир Май-оол Семенович Дамбага берип каан. Ол кижи солагай талазынче ээр черге рульду башкарып шыдавайн барганындан машина аңдарылганының түңнелинде 2 кижи өлген, 19 кижи янзы-бүрү хемчээлдиг кемдээшкиннерге таварышкан.

Сентябрь 2-де Кызыл — Шагаан-Арыг оруунга 1308 ТВА дугаарлыг ВАЗ-21063 автомашинаны башкарып чораан ТР-ниң биче ГЭС тудуунуң талазы-биле сайыды, Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөреңгизи эргелеп-башкарар комитединиң даргазы Мерген Кыргысович Анай-оол орукка КРАЗ-258 автомашинаның кырыпче хөме халды берген. Ол озал-ондакка ВАЗ-21063 машинага чораан бир пассажир амы-тынындан чарылган, чолаачы биле база бир өске пассажир кемдээшкинге таварышкан.

Сентябрь 25-те Кызыл-Мажалык — Хонделең оруунуң тоску километринге дөш үнер черге «Кубанец» автобустуң тормозтары тутпайн баргаш, аңдарылган. Автобусту Василий Калимович Күжүгет эзирип алгаш башкарып чораан. Анаа чораан 8 кижи янзы-бүрү кемдээшкиннерни алган.

Сентябрь 29-та Кызыл — Тээли оруунун 93-кү километринге, Улуг-Хем кожууннуң девискээринге Леонид Кызыл-оолович Ондарның башкарганы Б 3435 ТВ дугаарлыг ГАЗ-3307 автомашина Руслан Маадыр-оолович Имбуунуң мунуп чорааны В 433 АА дугаарлыг ВАЗ-21063 машиназы-биле үскүлешкен. Чолаачы Л. К. Ондар эзирик болган. Үскүлежиишкин болган черге ВАЗ-21063 машинага олурган шупту 5 кижи амы-тынындан чарылган. (3 кижи ол-ла черинге, 2-зи —эмнелгеге).

Автоаварияларның болгулаан чылдагааннарын сайгарып көөрге, озал-ондакты колдуунда-ла хуу секторнуң болгаш тараачын ажыл-агыйларның чүък сөөртүр автомашиналарынын чолаачылары болдуруп турар. Чолаачылар боттары харысалганы чавызадып, езулуг хүлээлгелерин күүсетпейн турар. Ындыглар орук шимчээшкининиң дүрүмнерин сагывас, ажыл-агыйларның удуртукчуларының талазындан хыналда кылбас, чурттакчылыг черлерге пассажирлер сөөртүр транспорт чедишпес болуп турар. Озал-ондактың болу бээриниң бир чылдагааны республиканың транспорт инспекциязының чүък сөөртүрүнүң ажыл-чорудулгазын боттандырарынга лицензиялар бээрге, ылаңгыя хуу чүък сөөртүр машиналарның болгаш автобустарның ээлеринге ёзу барымдаалаашкынын болдуруп келгенин айтыр апаар. Черчерде КАИ ажылдакчыларының баш удур алыр хемчеглерни чавыс деңнелге чорудуп турарын база демдеглезе чугула.

Үстүнде айыттынган бүгү-ле чүүлдерге хамаарыштыр истелгени чорудуп турар.

Амгы үеде ТР-ниң ИХЯ-ның КАИ килдизи орук-транспорт озал-ондааның түңнелинде аар уржуктарны чайладырынче угланган орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунун талазы-биле айны эрттирериниң планын ажылдап кылган. Чарлаттынган ай бо чылдың октябрь 17-ден ноябрь 17-ге чедир уламчылаар. Ынчангаш орук шимчээшкининиң бүгү-ле киржикчилеринден дилээрим болза, орук шимчээшкининиң дүрүмнерин сагыңар, бот-боттарыңарга кичээнгейлиг болуңар. Руль артынга арага ижип алгаш чорууру, чүък сөөртүр транспортка пассажирлер сөөртүрде дериттинмээн машиналарга улус олуртуру, хемчээлинден ажыр дүрген чорууру дээн ышкаш каржы-хажагай чурум үрээшкиннерин болдурбазынче кыйгырдым.

Эрес-оол ХААЖЫК.

Тыва Республиканың ИХЯ-ның КАИ килдизиниң начальниги, милицияның майору.

ЫНАКШЫЛДЫҢ ШЫЛГАЛДАЗЫ

Тоожудан үзүнду

(Эгези № 158, 160, 166, 167 үндүрүлгелерде).

Тахир биле Рахим ирей ол хүн Амитага ужуражып келгеннер. Болатты көргеш ирей аажок өөрээн:

— Амитаның амы-тыны дээш хапын харам чок хайырлаан оглум сеңээ улуу-биле четтирдим. Соругдаан соруун чогуп, күзээн күзелиң бүдүп чорзун! — дээш, Болатты дыңзыг куспактап, хаваапче ошкагылаан.

* * *

Эмнелге пунктузу ийи аал чурттаар бажың, бирээзи эмчиниң ажылдаар, өскези чурттаар чери. Эмнелге шоочалыг, эмчиниң чурттап орар бажыңының эжиин барып соктаан. Удатпаанда бир өрээлдиң сайгылгааны чырый берген. Болат соктавышаан чугаалаан:

— Болат-тыр мен, дуза дилеп келдим. Эжиңер ажыдып көрүңер, эмчи.

Тырткыыш хылырт дээн соонда, шокар халат кеткен эмчи эжикти ажыткаш, бакылап келген:

—Кириңер. Мындыг орай чүге чор силер?

Болат кирип келгеш, эжик аксынга туруп алган. Кезек када чүнү-даа чугаалаар аайын тыппайн турган. Сынык холунче, бирде эмчиже көргеш харыылаан:

— Холум сына берди. Силерден дуза дилеп келдим.

— Канчап сына бергени ол? — деп, эмчи удур айтырган.

— Канчап.. — дээш, Болат шак дүшкен.

— Чүге үнүңер чиде берди? — деп, эмчи кайгап айтырган.

— Сынган холум дыка аарып тур — деп, Болат човууртаан. — Силерден дуза дилеп келдим.

Эмчи бир өрээлче кирип, солуй кеттингеш, үнүп келген. Болатты эдерткеш, ажылдаар өрээлинче кылаштаан. Сынык холду суйбап, калбак ыяш чаткыыштай тудуп, марля-биле шараан. Ааржыг намдадыр эм сыкыртып, хоорайдан эмчиниң дүрген дуза чедирер машиназын чалап телефоннаан. Оон Болатка база катап айтырган:

— Холуңарны канчап сып алганыңар ол?

— Тулган дээп өңнүүм кара сагыштыг дайзыным болду — деп, Болат өкпезин ажып чугаалаан. — Бо дээрге Тахирниң үүлгедии-дир...

Ол аразында даштын: «Черлик толаачы ыт оглун копчуг таптыг үндүр ойладыптым. Ам келбес, Амита аңаа кадай болбас...» — дээп Рахим ирейниң үнү дыңналган. Эжик ажыттынган соонда, ирей кирип келген. Оон соондан Тахир чылбыртып кирип орган. Болатты көрүп каап кышкырган:

— Мындаагылар мында саадап олурар ышкажыл — дээш, сапыының унундан бижек кылаш кылдыр ушта соп эккелген. Оозун кыжаныг-биле чайып, Болатче кылаштаан.

– Соксаң көрүңер! —деп, эмчи оожургаарын дилээн.

Тахир ону хаайынга-даа какпаан, улам каржылапып, шенээ-биле эмчини чайладыр идиккен. Болат чым сырт кынныпп, тура халып келген, бижек кылаш диген. Эмчи алгырып, арнын туттунуп олура дүшкен. Болат кадык холу-биле бижекти ушта шанчып, Тахирни доңгайтыр шелипкен.

— Бижек силерге дээнти бе? — деп, Болат дүвүреп, эмчиниң колдуундан туткаш көдүрген.

— Чок, анаа мен — дээш, эмчи хөрээн туттунган. —Силерни шанчыпканы ол-дур деп бодадым.

Эжик аксында хөлүе берген турган Рахим ирей чүү-даа болбаан чүве дег хөректенген:

— Мээң канчап барганымны көрбейн тур сен бе? Ол улчумал чүве-биле чүнү сүлчээлежип тур сен?

— Мында кандыг-даа сүлчээ болбайн турар чүве-дир — деп, Болат дооратан харыылаан. — Бо эмнелге-дир.

— Дүрген шары! — деп, Тахир туруп ора кыжанган. — Оон башка сени канчаар эвес мен..

— Ынча дыка чылап дылың караңнатпа! — деп, Болат өжеш чугаалаан. —Сээң айтыышкының чокка-ла билип турар эмчи-дир.

Өрээл шыпшыы барган. Чүгле эмчиниң херекселдериниң даажы ыржымны үреп турган. Ирейниң холунда дестели берген ханны аштап, эм чаап, шарааш айтырган:

— Холуңарны каяа, чүге ханзырадып алдыңар?

— Ол дугайын сонуурган турар ышкажыл силер але? — деп, Тахир диштерин кыжыраткан. — Чаңыңарда тулган дээп душтууңарның «шаңналы»-дыр.

— Нүгүлдевейн көр! — дээш, Болат олче дап берип бар чыткан, эмчи ара соксаткан. Ол аразында Тахир стол кырында суглуг графинни алгаш, шывадаар орта; Болат былдай дүжерге, соңгага чыжырт кылдыр дегген.

Рахим ирей шала кырында Тахирниң ушта шаптырыпкан бижээнче дап берип бар чорда, эмчи ону мурнай апкаш, бузук соңгадан үндүр октапкан. Телефон даңзазын тудуп, кишлак шагдаазын медээлээр деп турда, Тахир удазынны үзе тыртыпкан. Болат катап Тахирни доңгайтыр шелипкеш, удазынны улап орда, Рахим ирей оон артындан келгеш, сынык холдан туткаш долгапкан. Болат алгырыпкаш, арны-биле шала шанчып, доңгая кээп дүшкен. Ирей ооң хөрээнче улай-улай тепкилээн. Болаттың өзү-баары харлыгып, карактары шокараңнайны берген.

Тахир эмчини азыгга тудуп алган турда, даштын машина карактары чырып келген. Ол аразында ийи үүлгедикчи мый-ыт көрген күскелээзиг шимеш дээн.

Эмчи Болаттың турарынга дузалажып, сандайга олуртуп кааш, телефон удазынын улап, кишлак шагдаазынче медээлээн. Даштын машина дүрген дуза машиназы болган. Дежурный эмчи кирип келген, кишлак эмчизи болган чүүлду ыы-сыы-биле төкаап берген. Болат база чүве чугаалаар бодаан, хөрээ кагылып, тынныжы бачымнап келген.

* * *

Амита кырган-ачазы сугжеындазында сеткил сергек, өөрүшкүлүг бар чыткан. Шынап-ла, кырган-ачазы дег хайыралыг болгаш эргим кижи чок. Он харлыг турда төрээн ада-иези Ташкентиниң чер шимчээшкининиң халавындан ис чок чиде берген. Ынчан ол Иссык-Кульга пионер лагеринге дыштанып турган. Рахим ирей уруунуң чаңгыс кызын өскүссүретпээн, бурун Бухара хоорайдан Ташкент чоогу кишлакка көжүп келген. Амита кырган-ачазының холунга эрге-чассыг өскен. Ам дээди эртемниг эмчи, ийи ай дыштанган, комсомолчу путевка-биле БАМ-че чоруптар.

Херим иштинге кирип келген: Дюм дээр ыды оглапып, холдарны чылгавышаан, бичии чашсыг. ооң-биле херберлежип ойнаан. Бажыңының үш өрээлин эргий көргеш, кайгап калган, ээн, караңгы, соок куй сагындырар. Ында-мында чыткылаан курут шилдерден хөөн булганып, куску төктү бээр часкан. Бир бузулган шилде хап дамдылары көргеш, чүрээ шимирт диген.

Чем кылыр өрээлге келгеш, хана шкавын ажыткан. Болаттың сумка-биле чемоданы чыткан. (Болат оларны хоорайга чораан Тахирден чорудупкан. Ол кежээ келгеш, эзирик Тахирге таварышканы ол). Радиолага пластинкалар салып, аялгалар дыңнаан, ол дуза болбаан, сагыш-сеткилди улам куюмнаткан. «Бажыңга чүү болуп турганы ол? Болат-биле кырган-ачам кайыл?» дээн хайым бодалдар башты дамбыралаан.

Ол аразында бир кижи эжик соктаан. Кирип келзе, кишлак шагдаазы сеглегер ижиниг Рымбек болган. Ол сыпыгыр карактары-биле ыңай-бээр сезиктиг көргүлээш, айтырган:

— Экии! Кирип болур бе?

— Кириңер — дээш, Амита сандай салган. Амдыкызы аары дегет олуруп, чугааны кайып, чүдеп эгелээрин аайын тыппаанзыг адыштарын дүрбүштүрген. Кара папказын стол кырынга шак кылдыр салгаш, хомудаан аян-биле чугаалаан:

— Силерниң-биле бичии чугаа бар ийин. Албан херээ-биле келдим. Тахир биле кырган-ачаң амдыы Болаттың хайы-биле опчоктапыпкан улус-тур...

— Чүү? — дээш, Амита туруп орган.

— Адыр, манаңар — дээш, шагдаа келген херээн тайылбырлап, Болат-биле харылзаазынга, ооң аажы-чаңынга хамаарыштыр байысаалга кылган. Херектиң хөлегелиг талазын Болатче чууй каап орарынга Амитаның сеткил-сагыжы ынакшааны оолга кызыдыр болушкан. Оортан шагдаа боду сүрээдексеп, херекти эки тодарадып ап шыдаваан. Өчүк адаанга хол үжүүн салдырып алгаш чугаалаан.

— Тахир биле кырган-ачаң дружинниктер өрээлинде, ам баргаш үндүрүптер мен.

— Болат кайыл? — деп Амита айтырган.

— Эмчиде — деп шагдаа харыылаан.

— Канчап барганы ол? — деп, Амита улам сиңниккен. Чүге эмчиде чыдып алганы ол?

— Ол дугайын билбес мен — дээш, шагдаа папказын колдуктапкан.

— Кишлак эмчизи Зумра билир ыйнаан — дээш, үнүп чоруй барган.

Амита шагдааның соонче бар чыткаш, эмнелгеже ээпкен. Эргин кырынга бут баштап үнүп келгеш, эжикти дыңзыг соктаан.

— Чаа, кириңер — дээн үн дыңналган.

Амыр-менди-даа чок Амита эмчиде барган:

— Болат эмчиде канчап чыдып алганы ол? Кырган-ачам-биле Тахир чүнү үүлгедип турганнары ол? — деп айтырган.

— Билбес мен — деп Зумра харыылаан.

— Билбес мен деп чүңүл? — деп, Амита шыжыккан.— Бодуң база эзирик турган кижи сен бе?

— Чок, элээр мен. Болат биле кандыг-даа... — деп, Зумра оон ыңай чугаалап чадап, эриннери бырланнаан.

— Чүүже! — дээш, Амита ооң хөрээнден сегирип алган. — Шыныы чугаалап көрем.

— Болат-биле кандыг-даа сүлчээ кылбаан мен. Тахир-биле кырган-ачаңның нүгүлхову-дур. — дээш, Зумра халадының хөрээн адыра соп алган. — Силер ийиниң чуртталгазын ара моондактаар, чуттуг сеткил менде чок. Ийе, уруумнуң адазы ийи чыл бурунгаар озал-ондактан чок апарган. Ашаа чок дулгуяк чүве дээш Болатты менээ чыпшырарың ол бе?

— Чок, чыпшырбайн тур мен. Болаттың эмчиде канчап чыдып алганын чугаалап көрүңер — деп, Амита оожурган, чөптеп чугаалаан. — Чүгле ону билип алыксап тур мен.

Зумра база оожурган, Амитаның аайынга кирип, дүүн кежээ эмнелгеге болган чүүлдү чугаалаан. Ийи кыстың шырайлары чайгаар дүгдүнүп, арыннары дүвүрелче шымны берген...

Садыгже бар чыткаш, орук ара кырган-ачазынга ужуражы берген. Ооң шырайы дүгдүнчек болгаш дүвүрел бүргээн. Сактырга, бир улуг аарыг-човулаңга таварышкан кижи дег сыны бүшкүк, сус чок көзүлген. Ирей уруун көрүп кааш, сырбаш кыннып, алдыыртан өрү көргеш айтырган:

— Кайнаар баарың ол?

— Мурнумче — дээш, Амита туруп алган.

— Хы! Ам мээң-биле ынчаар чугаалажырың ол бе? Шымбай-ла өскеп кыс-тыр сен — дээш, ирей удур көргеш туруп алган. — Сээң ол оран кезээн улчумал эриңниң хайы-биле ханга былчажып, бактың багын көре бердим. Салымы бак кыс мени диригге хилинчектей бердиң.

— Чок, кижи хилинчектевээн мен. Тахир биле бодуңарны бодуңар хилинчектеп тур силер. Ооңарны өске кижиже чая кагбайн көрүңер. Болат кажан-даа ындыг чүве кылбас...

— Тенек-тир сен. кызым, ам-даа угаан кирбээн чаш хевээр-дир сен — деп, ирей уруун бодунче ээлдирип алыр диген сеткил-биле чугаалаан. — Ийе, Болат күдээм-дир, өске аймактың төлү-даа болза, төлзүнүп чордум, Кырган кижи менде чүү боор, хүнүм кээрге чевегге удуй бээр мен. Силер ийиниң эки чурттазын деп сеткиир кижи-дир мен. Мээң изим истээр, чуртум тудар чаңгыс салгалым чүгле сен сен. Болат кеди чок. оран кезээн улчумал ышкажыл. аңаа бүзүрелим, ынаныжым дүүн кежээ хөмүрерти өжүп калды. Сен ооң аайынга кирбе, түрей бээр сен. База доо оран кыдыы дошкун Сибирьже, БАМче чорбайн көр. Ол шаг-төөгүден бээр шөлүлгениң хугбай ораны-дыр.

— Ыяап чоруур мен, комсомолчу кижи-дир мен — деп, Амита дедир тепкен. — Болат силерге кандыг анчыг чүве кылыпкан кижил?

— Адыр, мени үзе кирбе! — дээш, ирей изирпигип, шарыглыг холун көргүскен. — Бүзүревес болзуңза, ооң үүлгедии бо-дур!

— Болат кажан-даа ындыг чүве кылбас — деп, Амита удур изиглешкен. — Болат эмнелгеге эзирик эвес, элээр келген...

— Хоорайга турган кижи сен ооң эзирик, элээрин канчап билир сен? — дээш, кургамзыды чөдүрген. — Ындыг-ла чүве болза, бажыңда шил бузундулары, хан кайыып тыптып келгени ол? Барымдаа, херечи ол-дур.

— Тахир-биле чүү дээш арага иштиңер? — деп, Амита оон кадалчак айтырган. — Анаа эвес болдур ийин силер, ында чүве-ле бар.

Уланчылыг).

Түлүш КАРЫМА.

ЮБИЛЕЙЖИ МАРГЫЛДАА

Тываның Россия составынга эки тура биле бактаап киргениниң 50 чыл болган юбилейинге тураскааткан 16 кижи киржикчилиг шыдыраа маргылдаазы Культура болгаш дыштанылга паркының залынга болуп эрткен.

Маргылдааның киржикчилери дөрт бөлүкке чарлып алгаш ойнааннар. Боттарының бөлүктеринге тиилээннер түңнел оюнга киришкен. Ооң түңнелинде бирги черни Орлан Донгак үш салыгдан ийи чартык санны ойнап алгаш, ээлээн. Ийиги, үшкү черлерни Орлан Сарыглар (Чөөн Хемчик). Александр Паршаков (Кызыл) дараалаштыр үлешкеннер.

Херээжен шыдыраачыларның маргылдаазынга Клара Айжи (Барыын-Хемчик) диилекчи болуп шылгараан.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.

ЧАРЛАЛДАР

СИЛЕРНИҢ СТРАХОВАНИЕ ПОЛИЗИҢЕР — СИЛЕРНИҢ КАМГАЛАЛЫҢАР

Страхование кылдыртып алганнарның эргелерин камгалаар талазы-биле килдистиң тургустунганын эмнелгениң албан кылдырар страхованиезиниң Тыва Республикада фондузу дыңнадып тур.

Эмчи дузазын көргүскен шынарынга хамаарыштыр бүгү негелделерни дараазында адрес ёзугаар хомудал киирерин ончүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелериниң организацияларының ажылдакчыларынга дыңнадып тур.

Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 11, 3-кү каът, кабинет № 30.

Телефоннары 3-37-75. 4-11-16.

АВТОМАШИНАНЫ САДЫП АЛЫҢАР

1975 чылда бүдүрген ВАЗ-21011 автомашинаны амгы үеде акша хереглээш, чиик өртекке—3 миллион 300 муң рубльге садып тур мен. Оон моторун чоокта чаа—1993 чылда заводтан бүдүрүп үндүрген.

Садып алырын күзээннер 3-54-47 телефонну кайы-даа үеде ажыглап болур.

Валентина Болут-ооловна БАЛЧИР

Кызыл кожууннуң чоннуу ажылга тургузар төптүң директорунга ажылдап турган бедик мергежилдиг болгаш дуржулгалыг юрист Валентина Болут-ооловна Балчир 34 харлыында 1994 чылдың октябрь 20-де озал-ондакка таварышкаш, аныяк назынындан чарылган. Ол 1978 чылда Баян-Тала ортумак школазын тергиин эки өөренип доскан болгаш Иркутскиниң күрүне университединиң юридиктиг факультединге 1978 чылда өөренип киргеш, ону 1984 чылда кончуг эки өөренип доскан.

В. Б. Балчир 1985 чылда Тыва Республиканың Дээди судунга судьялап, Бай-Тайга кожууннуң улус судьязынга ажылдаан. Оон дараазында чылдарда Тываның материал-техниктиг хандырылга чериниң юридиктиг килдизиниң начальниинге, Кызыл хоорайның чер тургузуунуң болгаш курлавырларының комитет даргазынга, Кызыл кожууннуң чоннуу ажылга тургузар төвүнүң удуртукчузунга ажылдап турган. Валентина Болут-ооловна Балчирниң чырыткылыг тураскаалы бистиң чүректеривисте кезээде артар.

Бөлүк эштери.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Монгуш Кунгаавич ӨЛЧЕЙ-ООЛ республикада ат-сураглыг чогаалчылар, шүлүкчүлер ышкаш дээди өөредилге черинге-даа өөренип чорбаан, ол хамаанчок эге класстарга безин кадыының байдалы-биле чедир өөренмээн, ынчалза-даа төрүмелинден чогаал ажылынга сундулуг салым-чаяанныг шүлүкчүвүс. Тываның улустуң чогаалчызы С. Сарыг-оол бир чогаалчылар хуралынга Монгуш Өлчей-оолдуң дугайында санал берип тура: «Ол тыва литератураga алдын дег үлүүн берип турар, төрүмелинден салым-чаяанныг аныяк чогаалчывыс-тыр» — деп үнелелди бергенин парлалгадан номчаан мен, радиодан дыңнаан мен. Монгуш Кунгаавичиниң аңгы-аңгы чылдарда бижээн чогаалдарын хөй чон номчуп турар болгаш улуг үнелелди берип турарлар. Мен бот-хууда Монгуш Өлчей-оолду хүндүлээр мен. Ол чамдыктар дег улуургак, езуургак, билиргек эвес, бөдүүн, дузааргак, сагыш човаачал кижи.

Чаңгыс чер-чурттуум акымга, башкымга, дагдыныкчымга, сүмелекчимге ооң төрүттүнген хүнүн уткуштур бижээн шүлүүмнү бараалгаттым:

ШҮЛҮКЧҮГЕ

Чадаганга чаңгыс эвес ырлар кожуп
Чаартынган чериң алгап-йөрээп чораан
Алдаңгы сын шыпшыындыва тендиш дивейн
Амыр-менди үнүп келдиң, Ак-Хем оглу.
Чаа-Хөлдүң айдыңында өткүт үнүг
Чалыы назын «Оңмас чечээн» бадырарга,
Назы дөгээн хиремде-ле бойдус чаяан
Ынакшылым — эрткен үем сактып кээр мен.
Биче шаамдан көрүп билип чоруурумга
Бижикчи сен, чогаалчы сен, балыкчы сен
Баржык кыры. Чаа-Хөл бажы тайга-сынга
Барып четкеш өйлеп эккээр аңчы чордуң.
Ам бо хүнде ада-иең чораан болза.
Амыдырал эки-багын көргей эртик
Чонга соңнээн чогаалдарың дээштиин көрүп
Чоргаарланган сеткилиң-даа илереткей.
Эдээң соондан халбактанып, сооң истеп
Эдерерим хилис барбаан — угаан кирдим
«Чолдуг ижиң бүдүнгүр-ле чорзунам дээш
Чогаалче киир чедип келген акым-дыр сен!
Ыяңгылыг чаңгыланып дыңналып кээр
Ыры-шүлүүң сеткилимде сиңип калган.
Алдан харны харлап алган болзуңза-даа
Адак-бышкааң ам-даа чиик-тир. Үр-ле чуртта!

Маадыр-оол АРТАА.

Кызыл хоорай.

ЧАЛАЛГА

Туранның № 2 ортумак школазынга ооң тургустунганындан бээр 55 чылы-биле холбаштыр ужуражылга-кежээзи 1994 чылдың октябрь 29-та 16.00 шакта эгелээрин школаның бүгү доозукчуларынга болгаш аңаа ажылдап чораан башкыларга дыңнадып тур бис. Ужурашкыже, эргим доозукчулар!

ЧАРЛАЛ

Өвүр кожууннуң Чаа-Суур школазының 1974 чылда доозукчуларын октябрь 29-та ынак школазынга чыглырын чалап тур.

Бөлүк доозукчулар.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУРАР

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ламызы дараазында тускай эртемниглерни ажылче чалап турар: бухгалтер учёдунуң килдис начальниги, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге ажыл стажтыг кол бухгалтер, кол юрист-консультант.

Тайылбыр алыр телефоннары 3-12-64, 3-41-44.

ЖУРНАЛИСТЕРНИ ЧАЛАП ТУР

Кожууннар аразының «Таңды-Уула» солуннуң редакциязынга дараазында журналистер дүргени-биле херегл еттинип турар: редакторнуң оралакчызы, улус ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи, ийи корреспондент.

Солуннуң адрези: Бай-Хаак суур, Горький кудумчузу, бажың № 59, «Таңды-Уула» солуннуң редакциязы, **телефоннары** —редакторнуң 2-12-10, килдистиң —2-12-41.

АРЕНДАГА ДУЖААП ТУРАР

Албан черниң бажыңының, гаражтың, склад бажыңының чамдыызын арендага (хөлезиге) дужаап турар.

Тайылбыр алыр телефону 3-32-93.

КЫЗЫЛДЫҢ «АНЫЯК» ӨӨРЕДИЛГЕ-БҮДҮРҮЛГЕ КАТТЫЖЫЫШКЫНЫ

1994 чылдың ноябрь 16-дан эгелээш, бот-тускайлаң саңхөө ажылынче шилчип турар школалар директорларының ийи неделя хуусаалыг менеджмент курузун ажыдарын чарлап тур.

Өөренириниң хөлезини — 175 муң рубль.

Телефоннар: 3-51-96 болгаш 3-50-95.

КЫЗЫЛДЫҢ ПЕДАГОГИКА УЧИЛИЩЕЗИ

1994 чылдың ноябрь 4-5 хүннеринде ачы дуза чедирилгезиниң марафонун эрттирерин чарлап тур. Эгелээри — 10 шакта.

Училищениң бүгү-ле доозукчуларын аңаа кээп киржиринче чалап тур бис.

Марафон үезинде спортчу маргылдаалар, янзы-бүрү оюн-тоглаа, чаңгыскурсчуларның өөрүшкүлүг ужуражыышкыннары база арга-мергежил солчулгалары болур.

Марафоннуң агар саны: р/с № 142619 РКЦ Национал банк эргелели, Кызыл хоорай, МФО 49304001.

КЫШКЫ ҮЕДЕ АЖЫЛДААР ШАГЫ

«ОПТ болгаш розница» АН-ның № 1 магазини кышкы үеде дүштеки чемненилге чапсары чокка ажыл хүннеринде 8.30 шактан 16.30 шакка, суббота болгаш воскресеньеде 9.00-дан 15.00 шакка чедир ажылдаар.

Аъш-чемниң болгаш үлетпүрнүң янзы-бүрү хөй бараннары магазинде бар.

Магазинниң адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 25.

КИНО

ОКТЯБРЬ 25-те

«ПАЙЫРАЛ»: «Дургун» (АКШ) 10.00, 12.20, 14.40, 17.00. Видеозалга: «Үзүктелиишкин чок адыышкын» (АКШ) 9.30, 13.30, 17.30, «Бичии Токиога эмгелээшкин» 11.30, 15.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Хүлээлгениң кыйгызы-биле» (Индия, 2 сериялыг) 12.00, 14.30, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Киборг-Коп» 14.10, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өжээн негээшкини» (АКШ) 13.00, 15.20, 17.40 шактарда.

Кызыл кожууннуң чоннуу ажылга тургузар төвүнүң директору

Валентина Болут-ооловна

БАЛЧИРНИҢ

озал-ондакка таварышкаш, мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды Кызыл кожуун чагыргазы болгаш чоннуу ажылга тургузар төп илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ. Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы). А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: политиказ амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98, үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15 медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57 очулга — 3-34-39 3-34-93; эзгаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейбарганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг оруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер Хемчээли 2 парлалга аммазы. Тиражы — 14.445. Индекс 54240. Чагыг № 35—228.